

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

Ч. 6.

Ціна 6 м.

Віктор Андрієвський

З МИНУЛОГО

(1917-ий рік на Полтавщині)

2 частини

Bibliothek des „Ukrainske Slowo“.

No. 6. Andriewskij's Erinnerungen.

ВІДАВНИЦТВО
Українського Слова
в Бєрліні

Подається без будь-яких виправлень за книгою: [Віктор Андрієвський](#) "З минулого (1917-ий рік на Полтавщині)", видавництво "Українське Слово", Берлін, 1921.

Переведення в html-формат — Борис Тристанов. Зміст книги продубльовано на початку книги. Якщо в кінці сторінки є перенесення слова або розривається ім'я, по батькові та прізвище, то закінчення слова (ПІБ) переноситься на цю сторінку.

Зміст

	Стор.
Частина I.	
1. Всеукраїнський зїзд на Полтавщині (21. — 22. мая 1917. року)	5
2. "Союз Хлеборобов Собственников"	43
3. Вибори до Полтавської Міської Думи (червень — липень 1917. р.)	71
4. Між першим і третім універсалом	11 3
Частина II.	
5. В боротьбі з "советами"	3
6. Перша московська навала	79

З друкарні "Neue Zeit" у Шарльотенбурзі.

ВІКТОР АНДРІЄВСЬКИЙ

З МИНУЛОГО
(1917-ий рік на Полтавщині)

Берлін 1921

Накладом "Українського Слова".

"Indocti discunt, et amant
meminisse periti..."

Серед політичної завірюхи на Україні, серед страшного безладдя й хаосу, котрий пережили Українці з початку всеросійської революції аж до останнього дня, — сторонньому, що не бував на Україні в ті часи і незнайомлений з тодішніми відносинами, можуть здатися дивними й незрозумілими деякі явища та історичні події цього краю.

Дивним і незрозумілим може здатися стороннім, особливо закордонним читачам, чому Україна, що тепер горить в огні селянських повстань проти чужоземної московської навали — не стала одразу твердою стопою на ґрунті своєї суверенности, не виявила змагань до самостійного державного життя?

Або чому Україна, сей клясичний зразок краю дрібного господарства з більш як 80 % хліборобського населення, яке наскрізь пересякнуте інстинктом власности, отже цілком "

буржуазним" інстинктом, — в ґрунті ворожим

всякого рода соціалістичним засадам і соціалістичній ідеології, — чому той край одначе одразу виділив тай далі так само терпів цілком соціалістичні уряди, — настільки соціалістичні, що про несоціалістичну опозицію в уряді або парламента доси навіть мови не було?

Цікаві також і сьогочасні наслідки того державного будівництва, а власне, — що сам нарід не стерпів і викинув за межі краю ті, ніби ним самим видвигнуті соціалістичні уряди, тай тепер, — на мою думку, — разом і в однаковій мірі бореться як проти чужоземної навали, так і проти тих соціалістичних засад, які народ випробував на практиці трьохлітнього перебування під опікою своїх і чужоземних соціалістичних експериментаторів.

Низче слідує спомини з початку революції 1917 р. може дадуть почасти матеріал для розв'язання тих загадок. Автор, що до себе — мусить згадати, що брав найблизчу участь в політичній українській життю на Полтавщині за тих часів і описує тільки те, що на власні очі бачив.

Кожний читач зробить з моїх спогадів які сам схоче виводи, — моєю ж ціллю являється в найбільшій мірі подати такий матеріал, котрий хоч небагато спричинився би до освітлення зачеплених питань.

І. Всеукраїнський зїзд на Полтавщині.

(21—22. мая 1917. року).

"За моє жито, та менеж і бито..."

(Українська приказка)

Мартовська революція 1917. року застала Українців може більш невідготовленими, ніж інші народи колишньої великої російської імперії. Всім поневоленим націям колишньої "великої тюрми народів" з початком революції ніби блиснув промінь свободи. Солодка фразеологія московської демократії, що так мягенько стелила поневоленим ніби "царями" недержавним народам, уколисувала довірливу українську інтелігенцію, а московське виховання, спільні традиції, нарешті спільність переживань усіма разом минулого лихоліття, — присипляла і так не досить розвинене національне чуття української інтелігенції того часу.

Організованих українських партій з європейськими засобами партійної роботи, з партійною практикою, з певним, для всіх членів однакоим партійним світоглядом та ідеологією — на Великій Україні тоді власне не було.

Найстарша віком [Укр. Соц.-Дем. Роб. Партія](#) мала свої організації переважно по містах, тай то далеко не по всіх. Партійних робітників, як напр. в Полтаві, мала настільно

небагато, то вони не могли обслужити її потреби навіть за мирних часів. При тім вела роботу переважно серед робітництва, і великого впливу на інтелігенцію, особливо старшого віку — не мала.

[Укр. Радик.-Дем. Партія](#), в ряди котрої входила решта організованої української інтелігенції, головне старшого віку, цілком занята була культурною роботою.

Отсе властиво і всі українські партії.

Про [партію Укр. Соц.-Рев.](#) до революції тай на початку революції нічого не було чути, тільки допіру в квітні довелося мені вперше на власні очі побачити українських соціялістів-революционерів.

Вся українська робота на цілій Україні фактично провадилася т. зв. "Т. У. П."-ом ([Тов. Укр. Поступовців](#)), в котре формально входили ніби всі українські партії, але фактично всю роботу провадили Радик.-Демократи та безпартійні. Т. У. П. репрезентувала на місцях ["Громади"](#), які власне й провадили роботу, — організовували і утримували в межах тодішньої можливости українські інституції: "Просвіти", читальні, клуби, книгарні, укр. кооперативні товариства, видавали газети та журнали і взагалі репрезентували і маніфестували при потребі українське життя й українську думку. Полтавська Громада, якої членом я був з 1912. року, нараховувала в

своїм складі пересічно більш менш коло 20 членів. З них справжніх соціалістів за весь час не було більше двох-трьох — те можу сказати з певністю. Головне ядро склали старі радикали, далі йшли такі, як я — безпартійні.

Коли залунали перші громи російської революції — Полтавська Громада одразу як і треба було чекати, стала центром політичного життя на Полтавщині. Вона провадила в першу чергу роботу цілком освідомляючу. Видрукувала кілька листків про події і розповсюдила по Полтавщині. Далі організувала вибори на Всеукраїнський Зїзд представників від всякого рода українських товариств та установ. Той зїзд відбувся на Великодні Свята в Києві 7—9. квітня і виділив тоді з себе "[Українську Центральну Раду](#)". Центральна Рада, що зложилася з початку з таких, мовляв би "випадкових" заступників — призначила тимчасово відпоручників, що мали в ній репрезентувати кожену губернію з України. На Полтавщину було призначено, коли не помиляюся, чотирьох. З них добре памятаю [Вол. Шемета](#) і [Павла Чижевського](#). Але в протязі перших місяців по цілій Україні з доручення Центральної Ради мали відбутися всегубернські зїзди, що мали-би заступати як найширші кола українського населення і на тих зїздах малося вже вибрати справжніх відпоручників, замість тимчасово призначених,

до Центральної Ради. На Полтавщину таких відпоручників випадало чотири.

Отже Полтавська Громада зараз таки в середині квітня прийнялася за організацію того Всеукраїнського Зїзду на Полтавщині. Роботи було надзвичайно багато. Треба було організувати вибори делегатів з цілої Полтавщини, дати приписи для переведення виборів, приготувати салю зібрань і помешкання для делегатів, а таких сподівалися ми понад 500. Треба було також обзнайомити присутніх з сучасним становищем і завданнями часу, витворити від зборів резолюції і домагання і, нарешті, провести вибори чотирьох заступників від Полтавщини до [Укр. Центральної Ради](#).

Для "Громади" все ясніше ставало, що вона вже не може провадити цілої роботи, — життя вимагало інших форм, давалися вже знати на практиці різниці в партійних поглядах і тому з ініціативи Громади зложено між-партійний "Комітет", що мав провадити цілу ту роботу і в який входили представники від усіх українських партій та організацій: кооперативів, Українського Клубу, "Бояна" і ново-народженної ["Селянської Спілки"](#). Комітет той носив довгу і трохи незграбну назву: "Спільний Комітет Українських Поступових Партій і Організацій".

Засідання Комітету було призначено що тижня, здається по середах, в помешканню

Українського Клубу, в якому тоді кипіло українське життя, де з ранку до пізньої ночі відбувалися всякі засідання, збори, наради, відчити і т. д.

В той міжпартійний Комітет входило щось душ 10 чи 12, при чім від українських партій мали своїх заступників [Укр. Рад.-Дем.](#), [Соц.-Дем.](#), — а пізніше й укр. [соц.-революціонери](#), — але на чергові збори приходило що раз все менше, так що вкінці всю роботу провадило душі три з радикалів і безпартійних, бо від соціялістів годі було діждатися їхніх заступників. Їм все було ніколи, або як вони казали — "вони були заняті більш важними справами".

З тої причини зайшла якось навіть гостра розмова з представником від С.-Д. [Борисом Мартосом](#). На одно з зібрань прийшов він сам один від соціялістичних партій, та й то з великим запізненням. Коли йому поставлено на увагу нехтування справи якраз соціялістами, що після своїх програм мусіли-би поводитися демократичніше і не заставляти чекати на себе більшість — він по своєму звичаю відповів щось різко і не дуже чемно про важні заняття, що їм перешкоджають ходити на такі мало важні для них засідання. В дальшій розмова набрала досить гострої форми і хтось з присутніх, здається [П. І. Чижевський](#), — поставив Мартосові питання "руба", як кажуть у нас:

— Що вам дорожче, Україна, чи соціалізм?

— А певно, що соціалізм! ... була проста, ясна й категорична відповідь цього пізніше головного будівничого, стовпа й підпори "Другої Української Народньої Республіки".

Присутні так були вражені тою відповіддю, що розмова одразу ввірвалась і надалі ніколи вже подібних питань не зачеплювано.

Та підготовчу роботу до зїзду удалося зробити самим радикалам та безпартійним. Що й казати, ті три чи чотири особи, які провадили її, були обтяжені в край-так, що під кінець були вимучені до решти.

Що найголовніше, — треба було представити на зїзд кілька докладів, щось коло шости, про сучасне становище і наші домагання. Всім ясно було і ніхто против того не перечив, що ті доклади мали бути поділені серед представників усіх українських партій. Се мало на меті усунути можливі непорозуміння що до конкуренції між партіями, а головне заїмпонувати на зїзді між-партійною солідарністю та показати однаковість національних стремлінь для всіх Українців, без різниці на партійні ісповідання, бо вже тоді ясно зарисовувався одностайний протиукраїнський фронт московських демократичних партій: [К.-Д.](#), [С.-Д.](#) та [С.-Р-ерів](#).

Коли дійшло до розподілення докладів, то виявилось, що із соціялістів тільки самі С.-Д. брали на себе і то не більше одного.

А укр. ес-ери остаточно одмовились через причини, яких вони не поясняли і які одначе для всіх були знані: у них не було кому відчитати докладу навіть вже готового, для них писаного, як їм пропонувалося.

На передодні самого зїзду зібрався "Комітет", щоби вислухати тези докладів, намітити президію й виробити проекти резолюцій для зїзду.

Тут уже явилися представники від соціалістів в повнім складі по два від кожної партії і з надзвичайною увагою слухали тези докладів. Надто великого труда треба було ужити, аби уложити такі еластичні резолюції, щоб вони не вражали соціалістів "шовінізмом" та не грішили проти засад "демократичних", а головно "соціалістичних", як їх розуміли Полтавські репрезентанти єдиної на цілий світ соціалістичної доктрини.

Коли прийшла справа прелімінарного призначення президії, то з боку соціалістів висловлено тверде побажання, аби головою зїзду був конче соціаліст, а понеже одиноким з соціалістів, здатним провадити збори був С.-Д. [Борис Маргос](#), то й ухвалено його за голову. Протестувати проти того ніхто не наважувався з багатьох причин. Найсамперед усі резолюції було обговорено й ухвалено за спільною згодою. Потім залежало ще й на тім, щоб заінтересувати соціалістів у справі, до якої вони виявляли доси так

мало інтересу. А що найголовніше, — іншого виходу не було, бо в іншому разі соціялісти могли просто відмовитися від участі в зїзді і відповідно до їхніх, тоді вже досить знаних звичаїв проголосити зїзд "буржуазною вигадкою", або щось в тім роді. Тоді пропала ціла маніфестація української єдності. Зрештою ніхто й не уявляв собі, які наслідки потягне за собою такий вибір. Те виявилось пізніше, та, на жаль, вже запізно. Товаришем голови вибрано мене, а за писаря інж. [Макаренка](#) (Р.-Д).

Я незадовго перед тим після настояння моїх друзів вступив був до [Рад.-Дем. Партії](#). Як казали тоді мої старші приятелі з Р.-Д. — хоч мої погляди розходилися де в чім з програмою — та гріх було марнувати поза організацією якуб то було українську силу тим більше, що програму Р. Д. мали переглянути в недовгій часі на всеукраїнській партійній конференції і кожний з членів партії міг вплинути на зміну програми в бажанім для нього змислі. Тоді я ніяк не думав, щоби Р.-Д. перетворилася на партію "соціялістів", та ще й "федералістів", і як тільки в червні партія приняла свою теперішню назву й програму — я негайно з партії виступив.

* *
*

Зїзд розпочався 21. травня на Зелені Свята.

Саме на ті дні було призначено в Полтаві всенародній збір на [Укр. Центральну Раду](#). Скрізь по вулицях видно було жваві веселі постаті в українських національних убраннях. В центрі міста в "Корпусному саді" грала військова музика, співав український хор, був уряджений український ярмарок, грали кобзарі, троїсті музики, виступали українські декламатори, — словом як осередок міста, так і ціле місто виявляли святочний український вигляд і настрої. Деякі українські оселі прикрашено українськими національними прапорами; жовто-блакитні прапорці пришпилювано збірачами й за вкладку до кухлика так, що не видно було людей без того прапорця — хиба найзавзятіші члени "советов" одмовлялися від тої відзнаки.

Відповідно до прикрас і настроїв у всіх піднесено-святочний. Тому рішено було з ранку засідання не робити, щоби делегати побували на святах, обдивились місто, та мали що розказати, як вернуться до дому.

Видно було, що для селян справляло справжню радість дивитися на все те урядження.

— От брат бачиш, як то все до ладу та гарно, якби то в нас та на селі так!

— Буде й у нас, чого там, — навчимося! Подивишся, тай у себе дома зробиш таке, коли вернешся!

— А що то, дивися, й хлаг синьо-жовтий, український виходить?

— А співають брат як, — та все самі українські пісні, — расейських не чути!

— Це тобі не Москва й не Рязань, — а, брат, — Україна!

Так ділилися вражіннями "дядьки" з якоїсь Царичанки, Кононівки, або з Нехворощі. Радісний урочистий настрій оточення передався й до них і почувалося, що не марно вложена праця організаторів, що поважна історична робота зїзду має справді творитися в відповідній атмосфері.

[Будинок "Музикального Училища"](#) на Пушкінській вул., де мають відбуватися збори, прикрашено двома прапорами: жовто-блакитним і червоним — останній на бажання соціялістів.

В салі засідань естрада прикрашена жовто-блакитними прапорами; з правого боку великий бюст Шевченка прибрано рушниками та плахтами. Довкола стола президії портрети славних українських мужів з Полтавщини: Ів. Котляревського, Сковороди, Мик. Лисенка, Мих. Драгоманова, Мих. Старицького.

По обіді я відкриваю збори делегатів, яких зіхалося понад 600. В імени організаційного Комітету найсамперед пропоную відспівати "Вічну пам'ять" усім борцям, поляглим

за волю України. Всі підносяться і як один співають спеціально нашим полтавським селянським напівом, якого я ніде більше не чув, "Вічная память!", три рази по тричі. З початку несміло тихо, а далі все дужче й дужче і нарешті вже твердо й голосно. На очах у деяких поважних сивих селян бачу сльози...

Далі по пропозиції когось з депутатів так само співається "Вічная память" борцям, поляглим в російських революціях 1905. р. і в останній.

Пристапаємо до вибору президії. Президія, намічена Організаційним Комітетом, вибирається з додатком ще двох членів від соц.-рев., — один навчитель золотоношської гімназії Мшанецький, як товариш голови, — другий Товкач молодий студент Петербурської політехніки за секретаря. Далі головує [Мартос](#), а коли він виступає з своїм докладом про потребу федеративного устрою Росії та права України яко окремого штату в тій федерації, заміняю його я.

Перший день зборів минає спокійно й поважно, — все робиться після наміченого плану.

На другий день засідання, що призначене о 9. годині рано, почалося з запізненням, бо голова зборів прийшов щось на 1/2 години пізніше: — "не спішився встати", — як пояснив.

На естраді, де засідає президія, новина: величезне червоне полотно з написом: "Земля і Воля! Партія У.С.Р."

Держално, до которого прибите полотно, в горі перевязане вузькою синьо-жовтою стрічкою.

Того прапору я все й доси не можу забути. Він здається мені емблемою не тільки Партії У. С. Р., або цілої української соціалістичної демократії, а найяскравішим, найбільш наглядним втіленням цілої роботи отої демократії на українським ґрунті, — живою ілюстрацією уривка української історії, який та демократія творила власними силами:

Широке безмежне червоне поле запальних лозунгів, демагогії, кровавих призивів, незбутніх обіцянок, — а на тім полі вузька стежечка державного будівництва, "така вузька та коротка, як хиба державний розум, історичний досвід, ерудиція та вміння державної праці самих прапороносців!

Широкі безмежні українські степи червоніють тепер від української крові, з вини тих прапороносців пролітої, та серед тих просторів все видніє смужечка синьо-жовтого прапору, що тепер узяв його в свої руки сам народ, український селянин-повстанець. Все міцніше тримає він той прапор, і чим ширше стає поле синьо-жовте, тим все більше вузчає кроваве море, і коли дасть Бог, замає над цілим простором землі української

синьо-жовте поле — всякне й висхне на віки отой червоний океан української крові й сліз!..

На другий день зїзду лишилася найголовніша частина роботи. Мали відбутися вибори; лишалося ще щось два чи три доклади, з них найцікавіший на "боекву тему" — доклад про землю.

Той доклад розв'язував тільки одне питання, власне: де мало-би бути вирішено земельну справу для України, чи у всеросійських Установчих Зборах, а чи землю на Україні мав розпоряджати майбутній автономний український Соїм. Докладчик, інж. [Павло Макаренко](#) (Р.-Д.), дуже обосновано й zarazом у популярній формі доводив, що українською землею мають право розпоряджати тільки самі Українці і що в першу чергу Україна мусить забезпечити право, самій собі розв'язати земельне питання без ніякого стороннього вмішання, а вже потому Всеукраїнський Соїм вирішить, як розділити землю відповідно волі самого українського народу.

— "Найсамперед мусимо забезпечити собі волю на своїй землі, а тоді вже самі будемо знати, як своєю землею порядкувати, бо поки не матимемо волі у себе в своїй хаті, не матимемо й землі! Тому оте, що написано, на червонім прапорі, треба читати з заду наперед: "воля й земля!"...

Такими словами закінчив прелегент свій доклад і в тім полягала й ціла його суть.

Ніколи не думав я, щоб ті слова, яких справедливість почували тоді певно всі Українці, хоть дехто може й не мав одважності в тім признатися, щоб ті слова стали пророцтвом, яке так математично справдилося і то, на жаль, в так короткім часі...

Після докладу й резолюції, запропонованої, як і при попередніх докладах від "спільного Комітету", виступили промовці. Та одразу стали говорити не на тему. Стали розбирати не те, де має вирішатися земельна справа, тільки як, в який спосіб, — питання, котрого ні доклад, а ні прелегент не торкалися зовсім.

Я й інші несоціялісти в президії звернули увагу голові-[Мартосові](#), що промовці говорять не на тему і що він мав-би направити дискусію на відповідну дорогу.

Та від голови почули курйозну відповідь: "Бачите, всі ці селяне приїхали, щоб одвести душу тут, виговоритися про те, що їм наболіло. Хай говорять, бо як не дозволимо, то й будинок рознесуть!"

Сперечатися було годі, бо у п. голови не такі звичаї, щоб кого слухати, або приймати на увагу чийсь поради. Вжити більш рішучих заходів не можна, бо страшно, що розгориться скандал. Перед очима у нас, що настроєні "націоналістично", все головна ціль зїзду: задемонструвати перед ворогами єдність українського фронту.

Та скандалу таки не уникнули. Прийшов саме звідти, звідки ми боялися.

Докладчик якось висловився, що потім, як осягнемо самоуправу, розрішимо у себе в Соймі земельну справу так, як того схоче більшість народу; тоді, мовляв, кожна партія буде в тій справі обстоювати свою думку, а поки того ще нема, то всі українські партії (тут він перечислив: Р.-Д., С.-Д. і С.-Р.) йдуть разом до спільної мети — здобути Україні самоуправу й можливість розпорятися собою, як схоче сам її народ.

Отсі слова спричинилися до активного виступу з протестом У. С.-Р.

Ніколи не забуду я того виступу.

На естраду вбігає молодий студент Бочковський і дрожачим з обурення голосом кричить до салі, кидає якісь окремі слова й фрази; ціла його постать дрожить, руки трясуться, язик заплітається, обличчя то червоніє, то нараз стає бліде.

Я зразу був подумав, що сталося якесь нещастя, що його смертельно ображено, або що, — коли, по кількох фразах, виявилось, про що йде:

"Ми ... ми ніколи з Радикалами!! ... Ми соціялісти, нам не по дорозі з буржуазією ... нам брати усі соціялісти, до якоїб нації вони не належали ... ми не допустим, щоб нас і трудове селянство баламутили українські поміщики!..."

І нарешті, трохи прийшовши до себе, в звязній формі він пояснив, що партія У. С.-Р. ніколи нічого спільного з українськими Радикалами не мала, не має й не хоче мати. Що У. С.-Р., мовляв, не дозволять буржуазії плямити їхній соціалістичний прапор; такими твердженнями, ніби С.-Р. колись моглиб їти разом, або мати щось спільного з несоціялістами, хочай-би українськими, що вони (С.-Р.) високо несуть прапор класової боротьби і дбають про класову, а не національну єдність і т. п. — звичайна ортодоксальна фразеологія.

Сей виступ був як грім з ясного неба. В салі відразу відчулося ніяковість.

— Ну тай якже воно? ...

— Тай щож далі?

— А як же другі ставляться до того ?

Мусіли виступити з декляраціями. В першу чергу, натурально, українські С.-Д.

Їхня заява спокійніша й більше видержана якось нічого не говорила. З одного боку й вони дбають про чистоту соціалістичної совісти й не відступають від своїх класових принципів, але тут сталося щось в роді гріха, котрого ніяк було обминути — що бувають, мовляв, випадки, коли не те робиш, що хотілосяб, а те, чого вимагають обставини. Словом виходило, що "с одной стороны нельзя не признаться, а с другой надо согласиться!"

Радикали червоніли з сорому й ніяковости. От тобі й маєш! — Гарна маніфестація української національної єдності!!...

Від себе нічого було додавати, бо без огляду на попередні умови між усіма партіями, і так справа сама собою була ясна й "не потребувала, — як то кажуть, — коментарів". Коротко пояснили, чому було вжито тих слів про єдність і що самі Радикали не бачуть в тій єдності нічого злого ні для себе, ні для своїх мимовольних союзників.

Сяк-так перебули той інцидент, що помимо всього забрав ще й багато дорогого часу.

А час був справді дорогий! Ще лишився один доклад: "Про сучасне становище" (його мав відчитати я), потім вибори чотирьох членів до [Центральної Ради](#), а записалося говорити про землю понад двадцять промовців.

Та раз дано говорити першим про що хочеш і скільки хочеш, дальші вже не мали оні міри, ні впину.

Що називається "категоріяли по усім системам!"

Головний мотив — лайка поміщиків і буржуїв, — приспів: "ми в окопах кров проливали," — висновки, що земля має бути задурно безземельним і малоземельним селянам.

Але помічалось, що між несвідомою масою селянських промовців пробивається струмочком певна групка інтелігентніших, — хоч і не дуже, — промовців, котрі дбають про те, щоб надати розмовам якоїсь певної послідовності, прибрати безсистемні й незв'язні побажання в їм бажані шати. Чула ся тенденція, яку підсовано зі сторони власне: "Земля має бути нічия", "земля, мовляв, Божа, а буржуазія загарбала її від народу" ...

Між селянськими вигуками: "годі вже буржуям пити нашу кров!", "Досить вже панам и панувати, пора вже й честь знати!" — все настирливіше проникають кличі з боку "свідоміших": "не треба ніякої власности, все має належати громаді, народові, все має бути спільним!"...

"Дядьки" в сіряках, що з початку були досить рівнодушні до тих вигуків, стали прислухатися до того мотиву все більше, і незабаром вже й самі почали кидати: "не нада власности!" — їх видно розбірало

Виступали з промовами і пропозиціями тільки промовці соціалістичного напрямку — інших не було: головне через те, що розмови велися зовсім не на тему відчиту і не по суті запропонованої резолюції.

Тай виступати при витворившійся атмосфері було безнадійно — тільки марнувати і без того дорогий час.

Коли дійшло до резолюції, то природно, що запропонована в імені спільного Комітету резолюція не знайшла симпатії і обі соціалістичні партії одразу виробили й запропонували свою спільну резолюцію — решта, власне Радикали із-за причин формальних обстоювали першу запропоновану в імені Комітету.

Як стали голосувати, то тут прийшло до цілковитих несподіванок. Автори нової резолюції "піддали жару": добре вилаяли кого слід, а в тій частині, що ставила позитивні домагання, виставлялося на перший плян, що земля безземельному й малоземельному селянству, на другий, що земля з усім, що в ній і на ній — за дурно, а на третій і на прикінці, — що приватну власність на землю має бути скасовано.

Як раз тут в останнім пункті "дядюшки" несподівано набрали великого смаку. З першими просто й коротко погоджувалися, а до останнього почали вносити "поправки". А поправки ті далеко йдучі.

Почалося з того, що має бути скасована власність також на сади та огороди. Мабуть комусь з молодих, гарячих та мало розважливих С.-Р. і прийшло на думку при сій нагоді випробувати "дрібно-буржуазний", власницький інстинкт українського селянина.

Добре — пройшло. Приняли досить однодушно.

Та далі вже хтось з селян запропонував, щоб скасовано в таких разі й право власности на фабрики.

Прийняли трохи не одноголосно.

Далі внесено поправку, що касувала право власности на капітал — прийнято весело й з шутками.

Потім пішли залізниці, банки, приватні підприємства всякого роду і нарешті приватні хати.

Приймалося все хутко, однодушно з веселими вигуками, шутками та приказками.

Коли відчитано резолюцію з усіма поправками, то самим авторам стало не по собі: Соціалізовано було все можливе й неможливе, — лишалися несоціалізовані "самі жінки та штани", як хтось дотепно формулував стан річей.

Мабуть після проф. [М. Грушевського](#) українське селянство маніфестувало в той спосіб свої споконвічні комуністичні переконання, тільки самим провозвісникам комунізму — тим будучим українським "Боротьбістам" та "Комуністам", а поки-що тільки У. С.-Р. та У. С.-Д. — тая маніфестація була дуже не до смаку. Річ в тім, що зїздом, як я вже згадував, дуже заінтересоване було громадянство — й не тільки українське. За ним стежила ціла Полтавщина, його слова чекала Україна, а резолюції мали бути переслані до [Центральної Ради](#) і Всеросійського

"Временного Правітельства", а в кожному разі вони мали побачити широкий світ через пресу українську й московську.

Треба взяти на увагу, то тоді комуністів як партії ще не було і взагалі про комунізм нічого не було чути, а найлівіща тоді партія "Большевики" була тільки в опозиції до тимчасового уряду і навіть ще не зовсім виразно домогалася для "Советов" співучасті в правлінні державою.

І тут на тобі — така резолюція, що личить не поважному зїздові, а якомусь збіговищу анархістів-комуністів!!...

Вийшов "неожиданий хвинал":

Соціалісти й їхня резолюція виставлялися на посміх людський!

Побачивши такі наслідки, автори резолюції розтерлися. Треба було її хоть троха уміркувати, — хоть частину "відсоціалізувати".

Що його робити?.. Метнулися за порадою й до нас — та ми нічого не могли поради, бо від тої справи раз на все умили руки: попередню умову було не нами зраджено, наслідків зради ми не могли нести, а порада якаж могла бути? Ми тільки зазначили, що народ послідовніший від своїх учителів і має досить сміливости договорити все до кінця, та жалкували, що в самих проповідників соціалістичної доктрини так мало мужности й послідовности. —

"Wer A gesagt hat, muss auch B sagen!"

— 26 —

Знову виступили промовці, на сей раз вже самі інтелігенти і стали переконувати збори, що резолюція хоч і принята вже в такому вигляді не може вийти в світ, що так далеко йдучі домагання тепер покищо не на часі, словом, що треба дещо викинути.

Та тільки розбурхане море годі вгамувати — все було дарма. Хлібороб мстився за соціалізацію землі:

— Щож, як нам немає власности на землю, нехай-же нікому не буде ні на що!

Простий селянин перехитрив своїх вчених менторів і як вони не крутили, "відсоціалізувати" мало що вдалося і резолюція вийшла така, що перед люде соромно було показати. Соціялісти її таки й не опублікували.

Тут до речі буде зазначити, що після всього того, що сталося на зїзді, несоціялістична частина президії й "Комітету" одмовилася від дальших работ уже по зїзді — власне від упорядкування й передачі куди слід матеріялів зїзду. Те все мали зробити соціялісти, тим більше, що вся підготовча до зїзду робота була зроблена майже без їхньої допомоги.

Так те все й загинуло! Нічого не було зроблено: ні протоколів ніхто не бачив, ні резолюцій, за виїмком перших кількох (їх подано до газет з початку зїзду, — ще до розєднання) світ не побачив!

На доклад про земельну справу, дискусії, резолюцію й скандали — пішов цілий другий день зїзду. Якось в павзі між дискусіями коло 7-ої години у вечері відчитав я похапцем мій реферат "Про сучасне становище", похапцем і без інтересу прийнято запропоновану спільну резолюцію — та й знов за "земельну справу".

Доходила вже одинадцята година вечора, а резолюцію про землю все ще голосували на всякі лади.

Ми звернули увагу [Мартосові](#), до чого довела його політика: цілий день говорилося не до ладу, прийнято резолюцію, що нікому не подобається, а лишалося ще якраз на кінець найголовніша справа — вибори членів до [Центральної Ради](#). Аджеж прецінь треба зробити все по людському, а годі те перевести за пів години при шости стах голосуючих. На другий день відложити було годі, бо раз не мали ми салі на зїзд (найбільша саля "Музикального Училища" була на розхват і на завтра вже було її замовлено кимсь иншим), а вдруге свята минули й селяне поспішали до дому, де кожного чекала робота й лишатися ні в кого не було найменшого наміру. Вже й так чути було незадоволення, що довго тримають людей не знати по що, що до дому далеко, завтра пропадає робочий день і т. ин.

Треба було найінтенсивнішої праці цілої президії, щоб провести як належить вибори, бо часу лишилось зовсім мало, люде були потомлені цілоденним напруженням та й розпалені демагогією "червоних" промовців.

З президії після обіденої перерви не прийшов другий товариш голови С.-Р. Мшанецький, бо захворів, я був настільки зморений попередньою роботою, подіями дня й моїм докладом на прикінці, що мені віднявся голос: крім шипіння горло моє не видавало жадних звуків.

Коли це, після остаточного прийняття резолюції про землю, щось по одинадцятій годині, на естраду, де засідала президія, увійшла жінка [Мартоса](#), взяла його під руку й заявила лагідненько, але категорично: "Борис Миколаєвич дуже втомився й мусить іти до дому — продовжуйте засідання без нього".

Я остовпів і лють мене взяла. Виходило так, що на мене одного, що від утоми з ніг падав і не мав до розпорядження найпотрібнішого в даній хвилі — голосу, на мене, що зранку дожидався, поки виспитья Борис Миколаєвич, нарешті, на мене, який всіма силами протівився проти такого демагогічного способу провадження зборів Мартосом — на мене одного падало справлятися, як сам знаю, з розлютованим морем "безземельного й малоземельного селянства" і ліквідувати наслідки не моїх гріхів!

Та всякі апеляції з мого боку були на дарма. Марія Юріївна з Борисом Миколаєвичем під руку відбули з салі — й нам, що лишилися з президії, треба було давати раду зі зборами, як самі знаємо.

Нас лишилося троє: Я, товариш голови і два секретарі: інж. [Макаренко](#) й молодий Товкач С.-Р. (студент, — бо був на зїзді ще старший Товкач адвокат — той в президе не був).

Я не міг видусити звука, Макаренко не умів провадити збори, ніколи їх не провадив і через те не хотів, — тай боявся. Вибрати на нового голову нікого, та при таким настрою і неможливо, — се значить потратити якісь дві години дорогоцінного часу, а люде розбіжаться, бо й так вже сонні, нетерпеливі та розлючені.

Лишався молодий Товкач. Він і взявся було за головування. Та річ була не проста. Треба було постановити, як мається вибрати тай перевести самі вибори як найскорше, щоб усе було "правильно" і не викликало протестів ні тепер і не дало поводу для касацій надалі.

Бідний хлопець старався, як міг: кричав, звонив, просив, вимагав, лаявся — нічого не помагало.

Промучився він так годин зо дві. Справа наперед майже не посунулася: тільки й рішили, що вибрати мають отвертим голосованням:

"не треба ніяких записок — ми знаємо кого вибрати — надо, щоб усьо було явно!"

Справа "явною" ставало й для мене.

Очевидно, комусь було вигідно затягати збори, щоби на таємне голосування не вистарчило часу, а при отвертім голосованню всім видно, хто як голосує і за свій вчинок може понести відповідальність. Треба додати, що на самім початку зїзду домагалися, щоб розсаджуватися по повітах: "ми мовляв" свої люде, разом замешкали в Полтаві, разом їмо й тут на засіданні розлучатися не хочемо."

Таким чином вплив і контроль односельчан чи одноповітян був забезпечений і "строгий". "Голосувати мусів кожний не як сам хотів, а як йому велено". — Така думка майнула у мене. — Дальші події переконали мене, що я не помилявся.

Коли нарешті прийшло до виборів, то в салі стояв такий гармідер, що годі було щось розібрати.

Кожний ліз зі своїми пропозиціями, просили слова "до порядку", кричали разом сварилися між собою і всі нарікали на голову. Той бідака крутився, як муха в окропі, та нічого не міг вдіяти.

Нарешті почулися рішучі й сердиті вигуки:

— Та годі вже за тим головою!

—Хай іде геть! Чи не має кого старшого ?

— 31 —

— Треба когось розумнішого!

— Ми його на голову не вибирали, - хай головують ті, кого настановлено!"

З тих, кого було "настановлено", лишився один я. Отже хоч-не-хоч мусів братися за виконання своїх обов'язків, бо хаос переходив вже можливі межі й загрожував, що зїзд розбіжиться, не осягнувши головного свого завдання.

Я ступив на катедру, з котрої промовляли промовці і дав знак рукою, що маю промовляти.

Відразу настала відносна тиша. Колиж почули люде, що я не маю голосу, лише вилітає якесь шепотіння з мого горла, стали самі між собою наводити порядок:

— Мовчати! . . Мовчіть всі! . .

— Та мовчи вже, бодай ти на віки замовк!

— За якусь хвилину в салі запанувала мертва тиша так, що моє шепотіння чути було на цілу салю.

Порядок відразу запанував повний і вибори було переведено за якусь годину.

А відбувалися вони в такий спосіб: з салі вигукували кандидатів і коли таких набралось щось коло десяти, то стали голосувати за кожного, підносячи руку з вступною карткою, що стверджувала право голосуючого, бо в салі було чимало сторонніх людей.

— 32 —

Кожний кандидат перед голосуванням виступав перед зборами і виголошував коротенько свою біографію і до якої партії належить.

Заки ще почались вибори, виступив з промовою до селян якийсь добродій. В тій промові зазначив, що селяне вибрати мають самих соціялістів, і щоб ні в яким разі не вибирали так званих "Радикалів", бо то є буржуї і обороняють поміщиків.

На те ніхто не відповів: результати виборів наперед були для всіх ясні. Шкода було часу!

З тих виборів врзалося мені в пам'ять кілька епізодів.

Одним з перших став під голосування знаний на всій Україні [Володимир Шемет](#).

Відчитав свій житєпис: "Маю сорок пять літ, скінчив природничий факультет Київського Університету, був делегатом до першої Державної Думи. В 1905. р. видавав першу українську часопись "Хлібороб", судився московським урядом і був засуджений за українські переконання і роботу на українським національним ґрунті...."

— Та нам єто всьо не інтересно! . .

— Партії якої?

— Какой партії? — учулося з салі.

— Маю честь належати до основателів Української Радикально-Демократичної партії до якої належу й тепер!

— 33 —

Долой! Не надо. Сто которая поміщиків підпирає! — Нам не надо радикалів!...

Під такі вигуки зійшов з естради заслужений український патріот.

Результати голосування: за — кілька-десять піднесених рук, — проти — ціле море.

При тім голосуванню помітно, як в першу чергу підносять руку крикуни і пильно поглядають на сусідів. Ті з свого боку "держать равнение" на якусь особу і повторяють її рухи.

З другого боку виступає соціалістичний кандидат, військовий фершал Матяш, хлопець літ 22-23.

Рекомендується коротко й просто:

— Я, товарищі, салдат — революціонер!

Зараз же цілком інший образ:

Море піднятих рук за — і кілька — проти.

Ставиться на голосування вже згаданий мною студент Бочковський. Його рекомендує хтось з товаришів. Переказує коротенько біографію, а потім звертаючись до червоного прапору вимовляє піднесеним голосом з притиском: "Належить до цієї партії!"

Наслідки голосування такі, які досягнув "салдат-революціонер".

Так пройшли вибори коротко, просто і без непорозумінь. Вибрано крім згаданих, ще двох: відсутнього педагога Мшанецького, якого рекомендовано його товаришами як

— 34 —

У. С.-Р., і ще одного "дядька", котрого призвища я не пригадую, і який так опреділяв сам себе:

— Так що, товарищі, по університетах я не вчився потому, што малоземельний селянин, но за то три года по окопах кров проливав.

Підчас короткої перерви вийшов я на двір ковтнути свіжого повітря. Селяне стояли купками, курили цигарки й обговорювали події дня. До мене надійшов з одної купки селянин в рудій сірячині з очима, в яких відбивалася втома від незвичайного для нього напруження й від одвічної "з діда прадіда" роботи коло землі, а кудлата борода надавала цілій постаті вигляд первісний і мало привітний. Його характерне обличчя впало мені в око, бо сидів просто перед столом президії. Голосував завжди за більшістю, добре виждавши наперед, щоб не помилитися. Робив усе повільно й розважно.

— Ваше благородіє, — звернувся він до мене. Ваше благородіє, дозвольте спросить у вас про одно моє діло!

— Про яке таке діло?

Видіте у мене сусіда мій відтягав по суду пів десятини землі, но тепер настав новий закон, так я хочу, якби ту землю мені назад одібрать — та не знаю куди оброщатся.

— А сусіда ваш багатий?

— Ні, такий, як я.

— А ви багаті?

— Маю три десятини й хату, но так как то суд був при старому законі, а тепер виходить свобода й новий закон, то я покорно прошу Ваше благородіє, щоб розяснили, до кого я маю йти, щоб попросить об етом деле. А може Ви самі знаєте, то прошу у Вашої милости, порадьте мені, бо земля моя собственная сказать. — Я й свідків поставити можу.

— Типічний український хлібороб — "соціалізатор" — майнула у мене думка: Щойно просоціалізував всю землю і всі власности, одвів душу на буржуях, а тепер, при нагоді, хоче й справжнє своє діло зробити дешевим коштом, щоб не витратися на "аблакату".

Я йому порадив звернутися до присутнього тут адвоката Товкача (старшого): "тільки знайте, що то Радикал" — додав я сміючися.

— Нічого — той лучшу раду дасть, — почув я відповідь.

По виборах наскоро довершив я деякі формальности і, щоби загладити прикрости сього дня, виступив наприкінці з короткою прощальною промовою. В ній подякував я зїздові за труди й порядок, якого додержували члени, висловив надію, що народня мудрість виведе всіх нас на правий шлях, побажав

щасливо вернутись до дому і бути певними, що делегати, яких вибрано до [Центральної Ради](#) зуміють оборонити народні інтереси, як і сама Центральна Рада здолає оборонити інтереси цілого українського народу перед напасниками.

Якою гіркою іронією були оті мої слова!!..

Не раз згадував я їх потім, коли Центр. Рада видавала свої знамениті закони й універсали, коли видержувала "соціалістичні" засади і вирівнювала "єдиний русскій революційний фронт!"...

Не згубив я з очей і тих вибраних від Полтавщини членів Центральної Ради. Думаю, що тут саме на часі згадати про їх долю.

Отже студента Бочковського розстріляли большевики при першому наступі в Києві. — Ніби сама доля насміялася над бідним наївним мрійником з його соціалістичною єдністю й братерством.

"Салдат - революціонер" Матяш за пів року в тій-же салі на мітінгах гостро виступав против Української Центральної Ради, членом котрої він був ще й тоді і призивав усіх і вся, а головне "товаришів-салдатів" відцуратися від "буржуазної" Центр. Ради, а всю владу віддати до рук "советов рабочих і салдатських депутатів".

Як тільки небіжчик Балбачан прогнав добровольців з Полтавщини і настановив там владу Директорії, "салдат-революціонер" організував у Константиноградському повіті банду повстанців проти нової революційної влади. Яка його дальша доля — не знаю.

Педагога Мшанецького зустрів я підчас зїзду комісарів освіти в червні 1918. року у Києві. Він був якимсь урядовцем в міністерстві освіти (при Гетьмані вже). Де поділася гострота погляду й гострота виразів! Підчас Полтавського зїзду в травні 1917. року кожне речення він починав не инакше, як словом: "товариші!". . Говорив голосно й різко, кричав, усе критикував і лаяв.

Тепер, підчас зїзду комісарів освіти^{*)} він ніс інформаційну службу — був з нами усіма надзвичайно чемний, лагідний, слова "товариші" взагалі не уживав, тільки: "панове, — "прошу Вас", "будь ласка", говорив тихо, скорше баритонем, а не різким тенором — як раніше, про С.-Р. і взагалі про партії всяких розмов уникав.

Яку еволюцію пережив він далі за часів Директорії й "Другої Народньої Республіки", мені не відомо.

^{*)} Я брав участь як губерніяльний Комісар Освіти на Полтавщині (на сій посаді я був з серпня 1917. р.)

Тільки про того малоземельного делеата, що "в окопах кров проливав", не довелося мені ніколи нічого чути.

Моєю промовою зїзд було закрито. Настрій був, хоч не такий урочистий, як при початку зїзду, та проте якось не відчувалося неприємности від незалагоджених сварок, всі заспокоїлися — говорили знова повільно й не піднесеними голосами; принаймні на зовні ніхто не висловлював незадоволення, бо всі справи полагоджено після бажання більшости, і коли я запитав, чи хто з присутніх не має чого закинути впорядчикам зїзду — то почув несмілу подяку:

— Та нічого, — спасибі й вам, що потрудились!

Зїзд закрито щось по третій годині ранку.

Розходилися групами поволі. Деякі мандрували прямо на двірець до найближчого потягу, щоб не марнувати дорогого часу.

При дверях до мене приступило кілька селян.

— Щож то ми наробили? — озвався один.

— А що такого?

— Та кого отсе ми повибірали?

— Як то кого, бачилиж кого? — Тих, що хотіли!

— Тим то й ба, що не хотіли!

— Як же то так?

— А так то й так: кого хотіли, тих не вибірали, а кого не хотіли — тих вибірали!

Я здивувався.

— Бачите, пане, (мене ніхто ні разу не назвав "товаришем"), виходить така сторія, що чоловікові тепер не можна так роботи, як він думає та хоче.

— Чом — же то так?

— Бо тепер настала "слабода"!

— Так щож, що "слабода"? На те й "слабода", щоб кожний вільно говорив, що йому совість велить, яка в нього є щира думка!

На губах у мого співбесідника іронічна усмішка.

— Тепер того не можна!

— Та чом-же не можна, от я говорю й роблю те, що думаю, як мені совість велить!

— Так тож ви!

Мене все більше розбірала цікавість. Видно, що дядькові кортіло виговоритися та тільки боявся, бо все озирався довкола на людей. Ми вийшли разом з будинку й стали осторонь, щоб не чути було переходячим нашої розмови.

— Бачите, почав він тихим голосом, за тих, кого вибрали, не голосував-би ніхто, колиб не "Спільчане". Хиба ми сліпі, не бачимо, що воно за "епутати"? Хиба вони що розуміють? Куди вони годяться? Та тільки за іншого не вільно було руку піднімати, бо

— 40 —

"Спільчане" сказали, що хто не голосуватиме так, як вони, то тому печінки відібють, або хату спалять!

— Хибаж тих "Спільчан" багато, що ви їх так боїтеся?

— Та хоч і небагато, та що йому стоїть якомусь босякові підпалити хату, або чоловіка вбити, — тепер же "слабода", де там на нього суду та управи шукати!

Тепер мені стало все ясно. "Спільчан" навчили ті, кому треба було, а "Спільчане" вже перевели вибори під своїм власним контролем. А селянський контроль, — то всім знано, — дуже точний і строгий: тут ніяких апеляцій бути не може.

Для незнаючих, що таке "Спільчане" — коротке пояснення: се члени ["Селянської Спілки"](#), що існувала по всій Україні і була підвладна [Партії У. С.-Р.](#)

У нас на Полтавщині вона організувалася так:

Незабаром по революції утворився міжпартійний Комітет, який мав на цілі освідомлення і організацію селянства на засадах не партійних, а ніби професіональних. В комітет той спочатку входили члени всіх соціалістичних партій, в тім числі московських і жидівських. Із несоціалістичних були тільки українські Радикали. Незабаром

чужоплеменні соціялісти виступили, бо їм взагалі тая організація була не до смаку, натомість вони настоювали, щоб селянство було організовано

— 41 —

по принципу "советов", — себто, щоб поруч "советов рабочих и солдатских депутатов" було організовано також "совети крестянських депутатів". Українські партії, що не хотіли поступитися своїм впливом на українське селянство перед чужоземцями — на те не пристали. Незабаром, коли організацію "Спілки" було вже більш-менш докінчено, на однім із засідань спільного Комітету з боку українських соціялістів поставлено ультімат, щоб його головою був конче соціяліст, а коли Радикали уперлися проти такої категоричности, то їм дано було зрозуміти, що їхня присутність в "Спілці" взагалі є злишня, і вони виступили, а незабаром ["Спілку"](#) прибрали до рук [У. С.-Р.](#) Всі вибори, в яких брала участь "Спілка", давали їй завжди більшість на селі. Для селян "Спілка" відіграла свою велику роллю, та, на превеликий жаль, не в тій мірі як могла, через політичну недосвідченість і низький культурний рівень її провідників.

* *

*

Так закінчився зїзд, на який покладалося стілько надій, на який було витрачено так багато праці.

Коротка майська ніч вже доходила. Починало на світ благословлятися. На сході сіріло. Цьвірінькали горобці; на тополях, що ростуть прямо перед "Музикальним Училищем", прокидалися в гніздах галки.

— 42 —

Ніжний смоляний аромат топольового листячка наповнює повітря, і так легко дихати тим чистим, запашним передранішнім повітрям після п'ятнадцятигодинного пересиджування в салі серед запаху людського тіла і бруду фізичного й морального!

Я почув себе настільки змученим, що був не в силах встати на ногах і оперся на руки моїх кількох приятелів, котрі й відпровадили мене до дому.

Вони мені нагадали і про голову зїзду:

— А Борис Миколаєвич, отсе мабуть солодкі сни бачить!...

В умі у мене перебігають події сьогодняшнього дня, — і стає сумно-сумно, — а з другого боку радий, що вже позбувся того лиха, що завтра не потребую йти на збори, що не маю дбати про невідкладні й пекучі справи, можу виспатися спокійно.

А перед очима широке, червоне поле і вузька жовто-блакитна стрічечка на нім ...

Наша Красуня-Полтава поволи прокидається, а я щойно збираюся лягати. Мене починає трясати чи від ранішнього холоду, чи з перенервовання.

На завтра з ліжка я не встав: мав відпочинку аж кілька днів, бо дістав хоробу: щось вроді гішпанки.

28. 2. 1921. р.

Укр. Військовий Табор в Райхенбергу (Чехія).

— 43 —

II. "Союз Хлеборобов Собственников"

"... Іди сину геть від мене: нехай тебе

Москаль візьме!...

Мене мамо Москаль знає: —

Жить до себе закликає.. "

(З української пісні.)

За тиждень по українським зізді саме в неділю в останніх числах травня, проходив я в обіденну пору побіля "Музикального Училища". Коло входу товпився ріжний народ, а серед нього багато селян. Я згадав собі, що на сьогодні по газетах оповіщено "Полтавській губернській съезд [Хлеборобов-Собственников](#)". Про той "Союз" багато доводилося мені чути. Це була найправіща організація за тих часів — організація "поміщицька", як твердили всі в один голос. В колах українських вона мала як найгіршу славу, бо складалася, мовляв, "з найчорніших чорносотенців" — панів-поміщиків так, що в поряднім демократичнім українським товаристві — тая назва "хлебороб" вживалася, як лайка.

Організатором, головою і душею того "Союзу" був поміщик константиноградського повіту [Михайло Коваленко](#), людина, як всі казали, дуже здібна, енергійна. До революції

— 44 —

був депутатом до Державної Думи, Губернським гласним і серед українського громадянства позискав собі популярність тим, що на одному з Губернських Земських Зібрань виступив в оборону української мови в народніх школах на Україні, що на ті часи було не аби-якою смілістю. Тоді на губ. зборах навіть саме слово "український" — було не зовсім легальним. Деякі гласні (один з Кочубеїв) напр. протестували взагалі проти існування такого слова так, що одного разу [Ф. Лизогуб](#) мусів пояснити "ряному" гласному, що прецінь в офіціальних московських виданнях вживається термін "український" — хочаб відносно породи скоту.

Зїзд "Хлеборобов"!... Надзвичайно цікаво подивитися, що воно робиться там в отім чорносотеннім кублі! Певно крайні ліві послали своїх агітаторів, щоб вивести на чисту воду реакційні союзницькі махинації — отже має бути цікавий словесний турнір — видовисько ліпше оперетки!

Колиб тільки пустили без рекомендації.

Я тоді вештався по всяких зїздах, нарадах, мітингах — почасти з цікавості, почасти з обовязку українського політичного діяча, бо мусів бути добре поінформований про думки й настрої ріжних партій і кол громадянства.

Люде входять до дверей і я за ними, несміло, бо, думаю, ось-ось запитають про

— 45 —

дозвіл. Коли ні, вхід вільний для всіх: входять виходять усі хто хоче й коли хоче. Захожу й я до салі зборів.

Саля, де перед тижнем відбувався наш український зїзд, напів заповнена. Серед учасників зїзду багато селян — типових українських (не "переряжених", як їх називали потім на мітингах "найлівіщі" промовці), селян в свитках і спеціального крою "піджаках", які уміють шити тільки по наших селах сільські кравці.

Багато й міських "піджаків". Бачу знайомих з полтавських "кадетів". Чимало й поміщиків.

Всього зіхалося мабуть понад 300 делегатів.

На тій самій естраді, яка перед тижнем була так святочно прибрана українськими плахтами, рушниками та прапорами, а тепер нічим не прибрана, засідає инша вже президія.

Головує сам [Михайло Коваленко](#), за секретаря Старицький — молодий, також константиноградський поміщик, котрого я знаю ще з Полтавської гімназії (був на кілька клас молодший за мене).

Коваленко також людина не стара, літ найбільше сорок. В голосі, рухах і цілій поведінці видно чоловіка, котрий звик до зібрань, промов і взагалі до громадської роботи.

— 46 —

Разом з президією засідає і виступає раз-у-раз з правничими поясненнями місцевий видатний адвокат [Перцович](#) з партії К.-Д.

В салі взагалі багато "кадетів", бо вони офіційно в спілці з "Хліборобами".

Озираюся за репрезентантами від соціалістів. На моє здивовання ні одного немає! Ні однісінького, з ніякої партії, коли звичайно на всякі подібні збори являються заступники бодай московських та жидівських, а як коли, то й українських соціалістичних партій (Українці взагалі бідніші на інтелігентні сили).

Не можу знайти пояснення того факту: як могли упустити таку корисну нагоду для агітації углубителі клясової різниці? Хиба може боятися "потрефитися" серед такого архибуржуазного кодла, або не надіються на свої сили?

Вважаю також за помилку, що й українські Радикали не подбали вислати нікого від себе, бо я зайшов сам, на власну руку, з цікавості, і здається, що я чи не одинока особа з "інакомислячих" на цілу салю.

Таке недбальство з боку українців вважаю прямо за гріх: як таки покинути свого селянина-хлібороба без поради і свідомо штовхнути його в обійми явно українофобської партії "К.-Д.", і сталих, випробуваних москвофілів чорносотенців-поміщиків?

Збори відбувалися в повнім порядку.

— 47 —

Говорили головне інтелігенти. Дуже часто давав пояснення Перцович, але справжнім головою й душею зборів був [Коваленко](#); він часто забірав слово сам, сперечався, переконував, доводив, і в результаті проходили резолюції в усіх подробицях такі, як він сам хотів.

Дебатувалася головне земельна справа і всі з нею звязані інтереси. Власне: відношення [Тимчасового Уряду](#) ("Временное Правительство") до хліборобів. Хлібороби більші, або менші не трактувалися нарізно, лише говорилося про спільний для всіх інтерес.

Говорилося також про тверді ціни на хліб, взагалі про політику уряду, яка виглядала на користь для всяких інших клас населення, тільки не для хліборобської. Нарікалося на утиски, яких хлібороби починали все більше зазнавати від соціялістичних партій та від "советов", що подекуди розганяли збори, і навіть доходило до того, що самі забороняли

своєю владою збори, а учасників побивали. Все частіше уживалося слів: "Спільчане", "[Селянська Спілка](#)", і з особливою ненавистю і нездержаною злобою вимовляли ті слова власне хлібороби в свитках і сільських "пінжаках".

— "Кулаки" та "куркулі" духа собі дають, одводять душу — подумав я, вживаючи у думці звичайну тогочасну термінологію.

— 48 —

І справді "одводили душу" настільки, що як коли, то голова мусів спиняти занадто гострого промовця.

Обговорювалася й програма, чи ліпше сказати платформа "Союза".

Побіля цілком економічних пунктів — в неї було вставлено і кілька політичних. Домагалися рівних прав для всіх громадян в Росії; що до устрою держави нічого не говорилося та тільки тогочасному "Временному Правительству" багато перепадало — власне за нехтування інтересами найчисленнішої в Росії хліборобської класи.

Розмова йшла взагалі тільки по московськи, а селяне вживали звичайного огидного "руско-малоросійського" жаргону.

Слів "Україна", "український", "Українець" не уживано зовсім так, ніби збори відбувались не в серці України — славній Полтаві, а десь в глибокій Московщині, де про Україну й не чути було ніколи.

Мене те обурило й розсердило в край.

І нікому було нагадати тим панам, що вони на українській землі, що з неї живуть, з неї годуються, тай самі є ніякіж "русскіє", тільки самі чистокровні Українці, або краще — "дурні хахли"!

Чим дальше моя роздратованість все росла, і я нарешті не витримав і рішив сам звернутися до зборів з промовою.

Коли я попросив слова у голови — він запитався:

— Ви член зїзду?

— Ні!

— Належите до партії К. Д.?

— Ні!

— До якої партії належите?

— До українських Радикалів!

Він категорично відмовився дати мені слово. Але я настоював. Чому не дати мені слова, аджеж говорив перед тим хтось з безпартійних, тай взагалі на зїздах і зборах у нас витворився звичай давати слово стороннім для докладного освітлення питання.

— Ви боїтеся, що я відібю від Вас Ваших прихильників, що наверну їх на свою віру — значить Ви непевні в своїх людях і не маєте твердої віри в те, що проповідуєте — закинув я [Коваленкові](#).

Цей аргумент видно на нього поділав, і він мені дав слово під умовою, щоб моя промова не тяглася більше як п'ять мінут.

Я виступив наперед і почав, як звичайно починаю на українських зборах:

"Шановна громадо!" ...

Та тут одразу спинився нечуваний галас:

— Долой! Геть! Не нада!

— Пошол вон! Йди під три чорти!

— Годі вже вас слухати! Наслухались!!! Ціла саля ревіла. Власне ревіли свитки й "пінжаки", — а решта — інтелігенти самодовольно

посміхалися і як коли вставляли й своє їдке слово.

Та для мене те було не первина. На зборах мені доводилося зустрівати не раз такі "прийоми", тільки з іншого боку — з лівого.

Тому я спокійненько дожидався, поки люде вгамуються. Та щось на те не походило: рев і лайки не вгавали.

Нарешті голова запропонував мені зійти з естради, бо мене не хотять слухати. Та я уперся.

— Щож то за порядки, коли не голова керує зборами, а збори головою?

Цікавився я також, чого власне мене не хотіли слухати? Менеж мало хто знав з прибувших. Він поясняв мені, що то було тому, що я говорив по українськи.

— Хибаж не можна?

— Чом не можна ? — Говоріть, коли хочете та коли Вас схотять слухати!

Він трохи заспокоїв збори і я знова почав:

— Шановна громадо!...

І знов страшний галас. Серед вигуків і лайки на мене чую такі уривчасті фрази:

— Це з тих, що Спілку проповідують!

— Долой Спілку!

— Не нада нам таких ораторів! Вже дома наслухалися! Заводьте у себе порядочки, а в нас вже завели!

— Та женіть його вон з його Спілкою!

— Тільки народ возмущаєте!...

Я зрозумів, в чім річ: мене принято за "Спільчанина", або взагалі за соціяліста, бо українською мовою по селах тоді велася агітація виключно соціялістичного напрямку, а несоціялістичну агітацію вів тільки "Союз земельных собственников" і тільки по московськи. Тому сільські обивателі очевидно й не сподівалися від мене почути нічого нового, крім осоружних проповідей про "соціялізацію", про "катів-поміщиків", "буржуїв

проклятих" і інших звичайних премудростей, які їм вже досить набридли, а наслідки від них уже добре відчувалися.

Я виждав хвилину відносного спокою й вигукнув:

— Та я не Спільчанин! Вгамуйтеся!

— А хто ж?

— Ось почувте. Дайте слово сказати! Настав спокій і до кінця моєї промови ніхто мене не перебивав.

А моя промова була коротенька. Я нагадав присутнім, що вони Українці, а коли навіть не хотять признатися до свого народу, то хай не забувають, що вони живуть на Україні, а українське питання набирає все більш актуального значіння і що їм однаково розминутися з ним ніяк буде. Мусять зазначити в своїй п'ятформі і своє відношення до української справи, бо як не тепер, то колись

— може в майбутніх Установчих Зборах прийде на чергу те питання, і не можна, щоб члени одного "Союзу" мали різні погляди в тій самій справі.

Зазначив, що бути Українцем, се зовсім не значить бути "Спільчанином" або соціалістом, бо в Українців, як і в інших народів, бувають люде різних напрямків і поглядів — існують і різні партії.

На прикінці нагадав я, що своєї крові зрікатися не годиться, — а чия кров у ваших жилах, виж знаєте: чи то московська, а чи своя українська? —

Мене вислухали цілком спокійно з увагою. Зійшов я з естради без оплесків, але й без лайки.

Результатом моєї промови було те, що збори ухвалили, аби президія разом зі спеціальною комісією, яка мала розглянути проект плятформи і остаточно зредагувати його — щоб також внесла точку про відношення до українського питання. Як дивилися присутні на українську справу, мені не вдалося вяснити, але замовчувати її було годі — вона мала бути предметом обговорення на слідуєчих зборах.

Я свою ціль осягнув — і був дуже задоволений. На мою думку вистарчало, щоб тільки зачепити почуття, а далі національний інстинкт зробить своє!...

— 53 —

Того самого вечора, як вже смеркло, вертався я до дому. Коло моєї оселі побачив я візника, а біля входних дверей дві постаті світили сірниками, щоб відчитати прізвище на картці.

Якеж було моє здивовання, коли в тих двох постатях я пізнав голову сьогоднішнього зїзду — [М. Коваленка](#) і секретаря — Старицького.

— Ми до Вас на хвилинку, коли дозволите!

— Прошу — прошу.

В хаті оба чемненько представилися, перепросили за турботи і тоді приступили до справи. Наперед просили вибачити, що будуть говорити по московськи, бо українську мову, хоть знають обидва "для домашнього вжитку", та з інтелігентними Українцями встидаються говорити по українськи, щоб не сміялися з них.

Мене брала нетерплячка. Що могли мати до мене ті пани після сьогоднішнього мого виступу й цілої історії?

Справа виявилася одразу.

— Ми знаємо Вас як давнього українського діяча і вважаємо Вас за людину, з якою можна говорити, тому просимо Вашої поради. — Що нам зробити, щоби увійти в близькі зносини з українським громадянством?

— Щож, нічого надзвичайного, зверніться так само як до мене, ще до кого хочете — от і увійдете в зносини.

— Не в тім річ. Ми хотілиб не тільки розмовляти, інформуватися, але увійти в спілку — в союз з українськими партіями, та не знаємо, чи можемо звернутися до якої, приміром до Радикалів, чи не дістанемо коша?

— Я сказати нічого певного не можу, ухилився я від прямої відповіді. Вам відомо, що Радикали виступали разом з К;-Д. при виборах до Першої Державної Думи?

— А тепер з ким мають в союзі бути?

Я згадав собі події на українськiм зiзді перед тижнем і язик прилип мені до рота.

— Ну ... я думаю, що з Українцями...

На устах у Старицького майнула легенька усмішка.

— А нас Ви за кого маєте?

— Вас?.. — Гостре слово набігло мені на язик, але я згадав обовязки господаря, правил чемности — тим більше, що ми лагідненько сиділи при столі та пили чай, і слово теє застигло на устах.

— Ну говоріть-же, не вагайтеся, говоріть те, що думаєте!

— Вас я уважаю за Українців gente, а Москвинів natione, — одважився я.

— Себто за ренегатів, говорячи простими словами, — вставив своє слово [Коваленко](#).

— Я сього не сказав.

— 55 —

— Хоч не сказали, та подумали. Ну щож, може ми й заслужили на те, та тільки не в усім наша вина, маються й на нашім боці, як то кажуть — об'легчуючі вину обставини. Візьміть на увагу виховання, цілу історію українську: не ми перші були ренегатами, ми тільки наслідники наших пращурів. Тепер нам доводиться покутувати за гріхи батьків, — може й наші власні; та ми хочемо знати, чи є люде, що нашій покуті повірять, чи приймуть нас тепер до себе Українці?

— Чом би й ні, аби були підстави для того, щоби повірити Вам. — А якже справа з Кадетами? Ви офіційно в союзі з ними, як-же з ними маєте й надалі в союзі бути? В таким разі не варт і починати з Українцями, бо у нас усіх з К.-Д. раз на все покінчено — вони є нашими політичними ворогами.

— Вони є й нашими ворогами! Моє здивовання все росло.

— Якже ворогами, а сьогодні хто з Вами приязнь демонстрував, з ким Ви маніфестували найбільш тісну спілку? Щось для мене незрозуміла така політика.

— Ось послухайте нас терпеливо.

— З Кадетами ми не маємо ніяких спільних інтересів. Клясово ми не тільки порізнені з ними: вони являються нашими природніми клясовими ворогами. Ми хлібороби, живемо з землі, з сільської праці. Вони — трудова інтелігенція — міські мешканці. Ми — діти

— 56 —

степів та хуторів — вони канцелярій, вихованці бюрократії, або в ліпшому разі заступники вільних професій. Вони чужі нам по психології, а клясово, поскільки серед них маються представники фабричної плютократії, вони нам ворожі, як і скрізь міська плютократія є природним ворогом аграріїв.

— Якже пояснити Ваш теперішній союз з ними?

— Ми шукали й доси ще шукаємо спільників для виборів до майбутніх Установчих Зборів. Де ми можемо їх знайти? Соціялістичні партії є не тільки нашими антагоністами та ворогами. В сей момент своєю діяльністю вони підкопують основи держави, а не тільки добробут хлібороба — власника: більшого чи меншого — однаково. Ви бачили сьогодні на зборах, як відносяться селяне — власники до соціялістів? Тому наша праця на селі дуже легка, до нас горнеться селянство масами, шукаючи собі оборони й захисту. Ми мусимо працювати, не знаючи відпочинку на селі, де боротьба набирає все гостріших

форм. Алеж у нас брак інтелігентних сил. До того потрібні робітники по містах, щоб наладити велику роботу підчас виборів, нарешті, щоб технічно перевести оборону наших інтересів, а як коли то й персональну — перед представниками уряду вищими й низчими. Де нам взяти таких людей? Одинока несоціялістична партія, до того ще

— 57 —

й багата на інтелігенцію — се К.-Д. Вони дуже хочуть союзу з нами, бо ми їм постачимо голосуючий матеріял — масу селянства. Хоч-не-хоч мусіли й ми пристати до спілки з ними. Та тепер все більше й більше бачимо, що наші дороги ріжні. До того ще й голос крови у нас обіззався. Кадети, як Вам відомо, або Москвини або вже настільки помосковлені Українці, що вернутися до свого народу годі. А з нас якіж "русскіє?" Що ми не знаємо літературної української мови і доси не брали участі в політичному життю як Українці — є, як казано вже, не вповні наша вина. Тай більшість з нас в політику взагалі доси не встрявали, бо ми мали коло землі досить клопоту: хліб сіяти та косити; на політиці ми взагалі мало розуміємося. Але подумайте самі, який-же з мене "русскій?" — Ко - ва - лен - ко!.. Ну, хтож мені повірить, що я "русскій?" Та я й охоти не маю до них признаватися, бо я який є, такий є, чи злий чи добрий, але Українець, таким себе лічу й иншим не буду й бути не хочу.

— Або я, — вставив своє слово Старицький, — яж з тої самої семі, що й [Михайло Петрович Старицький](#), та сама кров в моїх жилах. Хиба Ви думаєте, я не гордий, що такою ріднею похвалитися можу?

— Тим більше жалко, що українські сили доси марнувалися й не знайшли собі застосовання!

— 58 —

— Тепер ми хотілиб покутувати гріхи наші й наших батьків, допоможіть нам.

— Чом-же в таким разі Ви самі свідомо не зачіпаєте української справи на зборах та в програмах, натомість навмисне обминаєте?

— В тім не наша вина, а вина оточення, а почасти й Ваша.

— Як-то?

— А от слухайте. На селі зараз ведуть агітацію тільки самі українські соціялісти. Тільки вони самі репрезентують усі українські партії, бо інших Українців на селі не чути. Ви добре знаєте їхні методи пропаганди, як і самих агітаторів. Через них вже починається безладдя на селі, тому статочні селяне-хазяйни почувають ненависть і відразу не тільки до самих проповідників, але й до всього, що вони проповідують. В той спосіб серед

заможнішого і спокійнішого елементу українська справа стає все менше популярною, бо українство ідентифікується з соціалістичними засадами, які противні справжньому українському хліборобові-власнику, багатшому чи біднішому — однаковісенько. При такій настрої наших прихильників годі нам — "поміщикам" брати на себе популяризацію української ідеї, бо то може відіпхнути від нас менше інтелігентних і твердих селян, а симпатій собі і прихильників самим українством ми не здобудемо.

— 59 —

Тай як виглядалоб наше "українство" тепер перед тими Українцями, що себе лічуть за "справжніх"? Чи не послужилоб се ще одною причиною до зненависти і козирем для ворожої агітації всім нашим ворогам?

Инша справа, колиб ми мали за собою старих "випробуваних" Українців, які допомоглиб нам, наставити на праву путь і в разі потреби стали в нашій обороні.

Треба витворити таку українську партію, що відповідалаб духові народу не тільки національно, але й клясово. Українці такої партії ще не мають.

В тім то вина старших Українців і полягає, що вони віддали без бою поле для молодих, недосвідчених, хоч може й чесних по своєму робітників, але їхня робота через молодість та недосвідченість повертає на шкоду тій справі, для якої всякий Українець, незалежно від його стану й партії мусить прикласти своїх сил!

В моїй голові якось це могло все уміститися відразу. Я був здивований, і в мене прокидалося підозріння, чи не дурять отсе мене? Може хотять від мене вивідати щось і тому прикидаються такими лагідненькими, щоб позискати мою симпатію??

Та я доси говорив дуже обережно і все сам розпитувався, а нічого не розказував.
Матеріяли до характеристики стану річей

— 60 —

збірив я, а не вони. Нарешті я рішився поставити питання просто.

— Якаж Ваша програма, тільки дійсна програма, політична й — головне земельна?

— Земельна наша програма проста. Ми не хочемо, щоб нас грабували, щоб відбирали землю, нашу власність. Тими байками, що ніби нам землю роздавали царі — тепер не можна підпірати якоїсь противо-власницької теорії, бо й ми не від того, щоб одібрати за дурно в той спосіб нажити землю. Алеж ми не можемо допустити, щоб за дурно відбирано у нас майно, що працею, як коли дуже тяжкою, нажили наші батьки та ми самі. З того не виходить, що ми не хочемо поступитися землі для українського селянина, який її потребує, але хай нам за нашу землю заплатять. Хай держава викупить у нас до певної міри землю і продасть її селянам. Ми також люде, маємо людські звичаї і почування! Маємо старих батьків і малих дітей, — їх годувати мусимо. Не можемо поступитися в тім, щоб наші діти ходили до шкіл та університетів, а на утриманні ні в кого не були ми й бути не хочемо! Хай держава викупить землю, заплатить нам тепер мінімальну частину готівкою, а решту

довгосрочними "обязательствами"; ми на все погодимось. Одначе застерігаємо право лишити собі наші оселі, де ми вирости й виховались, до яких маємо привязаність, як звір до свого

— 61 —

барлога. При тім великі зразкові хазяйства з цукроварнями, сільсько-господарськими заводами мусять лишитися хоть на деякий час за власниками, бо в іншій разі потерпить державне господарство. Так само не поступимось ми в тім пункті, що право власности мусить бути збережено й забезпечено. Навіть самі розмови про скасування власности вже чинять шкоду державі, колиб же спробували на правду скасувати право власности на землю — держава як така в той самий мент перестала б існувати. Право власности мусить бути забезпечене для малоземельного хлібороба ще в більшій мірі, ніж для великоземельного. Зрештою, коли Ви знаєте селянина — Українця, Ви самі можете сказати, чи він згодиться на "соціалізацію"?

Отсе наша земельна програма. Що до політичної, то вона ще простіша: ми домагаємось одразу й негайно Самостійної України . . .

— Що ???... — я остовпів з дива.

Домагатися самостійної України в той час було однаково як криги в Петрівку. Про те ні одна партія, ні один солідний політичний діяч говорити не наслідивсяб, бо то було для всіх утопією в ліпшій разі, а в гіршій — недомисліє, або свідоме бажання пошкодити українській справі. Правда, деякі "отчаяні" голови вже тоді підносили гасло

— 62 —

самостійности, та на них дивились як на білих круків, а московські газети використовували самостійницькі заклики, щоб показати наочно химерність і незбуточність всяких українських домагань взагалі. А тут на тобі: домагання самостійности з тих кол, звідки ще вчора лунали голоси, що навіть термін "український" вигадано "мазепинцями!!!"

Я не міг заховати свого здивовання і недовірря перед моїми співбесідниками.

[Коваленко](#) заспокоїв мене.

— Що ж Ви знаходите надзвичайного в моїх словах? Коли говорити, так договорювати все до краю і ставити точки над "і", бо сучасні Українці того не роблять, не знаю з якої причини: ховають голову під крило, як той струсь. Ми, українські поміщики, що фактично годуємо тепер армію й цілу Росію ліпше, ніж хто инший переконалися, наскільки тяжке для нас економічно московське ярмо. Всі розмови, якими дурять нас

Кадети про спільність економічних інтересів України й Росії, давно потеряли для нас всяку правдоподібність. Нам ясно: коли Україна спекається від тої страшної й дикої експльоатації, що на протязі двох з половиною віків виснажує її — розбагатіє край, а значить і ми українські поміщики — в першу чергу. — От Вам наше щире слово.

Тепер додам ще, як ми думаємо про федералізм і федералістів. На нашу думку

— 63 —

федералісти або нещирі люде, або злі політики. Ніяка, чуєте, ніяка Росія ніколи не відмовиться від економічного визиску України і сепаратизм український впливе колись сам собою, як наслідок тих агресивних стремлінь російської держави: монархії, чи республіки — якої хочете. Вже тепер московські соціялі-сти — державники відмовляють Українцям права на самоозначення — уявіть, що буде, коли Росія стане твердо на ноги? Навіщо ж іти до кінечної цілі якимись етапами, коли тепер саме слухний час покінчити раз на все наші давні рахунки з Московщиною? Коли сей момент упустимо, то пройде багато часу, поки така нагода трапиться знов. А Росія вже тріщить і яко велика держава довго не проїстнує — згадаєте моє слово: не в довгім часі розсиплеться.

Тепер я справді дуже часто згадую його слова і бачу наскільки він мав рацію. Але тоді для мене все було настільки несподіваним і неймовірним, що я не міг зібрати думок, і з свою боку не висловив ніякої гадки, тільки чекав що далі буде.

Щож Ви остаточно думаєте робити? — запитав я.

— А що Ви нам порадите? Чи можемо ми надіятися на піддержку Українців, коли пірвемо з Кадетами?

— Бачите, коли я роскажу моїм однодумцям сьогоднішню нашу розмову, то вони

— 64 —

або мені, або Вам не повірять. Українські діячі тай цілий народ бачили доси від Вас саме зле — і багато того лиха вже витерпіли, так що на мою думку Ви мусіли-би підтвердити щирість Ваших думок і слів фактами, — якось на ділі, а до того вступати в офіційальні зносини українським демократам з ["Союзом Хлеборобов"](#), котрий тільки тим і знаний, шо складається з "реакціонерів", це значить компромітувати себе яко партію й партійних діячів. Як на Вашу думку?

— Маєте рацію, але якже по Вашому ми можемо виявити свої думки й бажання?

— Я не можу дати на те відповіді, Вам самим видніше.

— А скажіть, шо якби ми поїхали до [Центральної Ради](#), власне до [Винниченка](#) та [Грушевського](#), розказалиб їм про все і просили, щоб нас допустили до співробітників в Центральній Раді, чи вони прийнялиб нас?

— Чи до Центр. Ради приймуть, того не знаю, але розмовляти з Вами, чи з ким-би то не було, тож їхній офіційний обов'язок.

Я був певен, що наші державні мужі використають таку дорогоцінну нагоду, щоби притягти на свій бік поважну і сильну вже самим капіталом організацію, що не відіпхнуть від себе в московські обійми як-не-як — а на загальний погляд — могутню верству українського громадянства. В крайнім разі

— 65 —

утворять собі з неї офіційну опозицію в Центр. Раді і спекаються натомість одної ворожої організації в московським таборі.

Я щиро надіявся на державний розум провідирів [Центральної Ради](#).

Правда, в державний розум [Винниченка](#) я, від коли знав його, ніколи не вірив, але проф. [Грушевського](#), котрий тоді ще не був с.-р., я глибоко поважав, як шанував його тоді всякий Українець, без огляду на партійні переконня.

Дальша дійсність розвіяла мої надії:

В Центральну Раду було допущено заступників "національних меншостей" з ріжних соціалістичних партій і навіть з несоціалістів московських К.-Д. Тільки опозиції українського несоціалістичного громадянства українська Центральна Рада не могла стерпіти і допустити.

Відомо, яку руйнуючу роль в роботі Ц. Р. відіграла далі ота іноплеменна опозиція.

Жорстоко помстилася історія над Ц. Радою і за відпихання від себе инако мислячих Українців, та здається лекції історії для Українців все йшли на марно, і колишні будувателі ["Української Народньої Республіки"](#) як "Першої", так і "Другої" й доси нічого не навчилися!...

— 66 —

Щось більше як годину тяглася розмова з моїми гістьми, і розійшлися ми здається в найліпшому настрої, — принаймні я.

* * *

Щось за місяць зїзд "Хлеборобов" відбувся в друге. В тій самій салі, в тім самім урядженню, в тім самім складі (може менш численнім з огляду на полі полі роботи), з тим самим головою, тільки секретарь був инший.

Розмови велися також на старі теми: відношення до політики "Временного Правительства", яка політика ставала для хліборобів все більш незносною. Говорилося про майбутні вибори до Установчих Зборів, при чім Кадети трактувалися як союзники, з якими до виборів хлібороби мають ставати спільно.

Відчитано вже зредаговану й видруковану плятформу, при чім про українське питання знова ні слова.

Я прийшов на зїзд з великою цікавістю, щоби побачити на власні очі наслідки нашої розмови.

Тоді здається я був вже безпартійним, бо партія Р.-Д. перестала існувати — і мав вільну руку говорити що хочу.

З Українців — партійних робітників на зїзді знова ні душі.

Але тепер відношення до мене вже инше: дехто з інтелігентніших хліборобів, що чули

— 67 —

мене на попереднім зїзді, а деякі і так знали, просять, щоби я знов виступив і знов підніс питання про пункт "об Україні".

— Чом-же Ви самі не одважитесь?

— Бачите, нам боязно. Керує всім [Коваленко](#), він в курсі справ і коли він не зачіпає того питання, значить воно не на часі, ми знаємо й через що: Кадети того не хочуть, а він не хоче з ними сваритись. Та нам Кадети мало інтересні, а його роботі боїмося пошкодити. От, колиб Ви виступили знов, то булоб саме гаразд. Виж людина стороння,

Я пішов до голови просити слова.

Він привітався зі мною сухо, однак слово без ніяких вагань і заперечень мені відразу було дано.

Я знова повторив свою попередню аргументацію і наскільки міг старався довести, що вже останній час хліборобам розв'язати для себе українське питання, бо далі, коли вибори настануть, буде запізно.

Мене вислухано з повною увагою, а "свитки" кидали навіть "одобрительні" вигуки:

— Правильно говорить!

— Авжеж так! Давно пора!

Збори знов ухвалили, щоб у плятформу було внесено пункт про українську справу і то як найскорше, щоб на слідуєчі збори, які мали відбутися щось в недовгій часі,

— 68 —

справа була винесена і з нею було скінчено раз на все.

По закритті зборів [Коваленко](#) десь хутко зник, і я його з того часу вже більш ніколи не бачив.

До мене, як я вийшов з естради у салю, підійшло кілька учасників зїзду, в тім чисті один педагог Власенко, сам з полтавських козаків, мій знайомий ще по полтавській Гімназії, яку він скінчив щось на два роки рані-ще, як я.

З ним я розговорився про справи і запитав, чи не знає він нічого про поїздку Коваленка до [Центральної Ради](#).

— Здається їздив, та з ним не схотіли говорити — "не достоїлі прийомом" — він взагалі щось не хоче з нами говорити про те.

Підійшло ще кілька селян і розмова стала спільною й інтересною.

— Ви сьогодні говорили дуже до ладу і ми Вам вдячні, прийміть від нас подяку, озвався до мене вродливий чорнявий, ще молодий селянин, гарно вбраний в повне українське вбрання: синя чумарка й також широкі штани тонкого сукна, в елегантних чоботях. Говорив чистою українською мовою без слідів огидного жаргону.

— А Ви звідки? — зараз я до нього з своїм звичайним запитанням.

— 69 —

— Козак з Кобеляцького повіту, маю сімнадцять десятин, недалеко від станції.

— Значить мій земляк. Дуже радий я, що мої земляки такої думки як я, а то здається мені, що в Кобеляцькому повіті вже й Українці перевелися.

— Ні, пане-добродію, не говоріть так. От я з діда-прадіда козак і Українець не тільки з роду, але й з переконання. Я маю в себе дома українську бібліотеку, передплачую "Раду" ще з тих часів, як тільки почала виходити і поскільки сил моїх дбаю, щоб усвідомити сусідів. Сам великої школи не скінчив (він назвав здається народню 2-клясову школу) та вже надолужував поза школою.

— Як же Ви пристали до "Собственников"?

— А кудиж мені приставати? До ["Спілки"](#) мене не приймуть та я й сам не хочу, бо там люде й нерозумні, й непорядні; української партії, підходячої для таких, як я, дрібних власників, немає. Мушуж я десь шукати оборони моїх інтересів, бо все трудніше стає

жити таким, як я. Коли між своїми оборони не знайшов, то серед людей довелося шукати. Тай що казати, — "Союз" наш працює енергійно, моїх національних почувань не торкається, чомуб мені в нім і не бути?

— 70 —

— Ну а з Кадетами як? Виж знаєте, що за погляди вони мають на українську справу?

— От тут і ціле моє горе! Кадетам я не вірю і союзу з ними не похваляю. Коли наші "Хлібороби" не поставлять собі в програму, що Україна повинна мати свій сойм, і що Москва не втручатиметься у наші справи, то я й з "Союзу" виступлю! Нехай і земля моя пропадає, вступлю в "[Спілку](#)", піду чортові душу продам, а в "Кацапськім Союзі" не буду. Та мені здається, що боятися нам Українцям нема чого. Ми маємо свою [Українську Центральну Раду](#), вона є наш уряд, вона стоїть на сторожі українських інтересів і однаково не допустить, щоб Москалі над нами панували. А коли [Коваленко](#) не схоче провести те, чого ми домагаємось, то нас виступить з "Союзу" ціла група і подамося самі до Центральної Ради, вонаж нас не відіпхне!

Я з ним згодився, гаряче стиснув йому руку і ми розійшлися.

* *

*

На тім скінчилися мої зносини з ["Союзом Хлеборобов Собственников"](#).

Дальші події йшли все скоршим темпом, я був захоплений бурливою хвилею політичного життя і вже не мав досить часу, щоби близько стежити за "Союзом". Одно вважаю за потрібне додати тут, що на останку з Кадетами він таки розірвав і до виборів

в Російські Установчі Збори став сам один.

Про ті вибори говоритиму далі, тоді згадаю й про "Союз".

Голову "Союзу", [Коваленка](#), замордували большевики в його маєтку підчас першого наступу большевиків на Україну в січні 1918. р.

7. III. 1921. р.

Райхенберг (Чехія).

III. Вибори до Полтавської Міської Думи.

(Червень-липень 1917. р.)

"Хто нелукавить, той з заду сидить."

Ів. Котляревський.

Виборам до міських та земських самоврядувань ціла Росія надавала величезного значіння: се мала бути "генеральна репетиція" до виборів у Всеросійські Установчі Збори. Сей "пробний камінь" мусів з одного боку виявити настрої та симпатії населення, а з

другого — дати наглядну лекцію практичної роботи для російських політичних діячів, які мали досі такий невеликий досвід з дотеперішньої практики.

Перші вибори після п'ятичленної формули!

Загальне виборче право, навіть для жінок!

Було від чого закрутитися голові громадянам "найдемократичнішої в світі республіки", — як звали тоді Росію її щасливі підданці!..

— 72 —

Помилки, які могли бути зроблені при сих виборах, мали стати дорогоцінною наукою для майбутніх виборів в "Учредительное Собрание", в котрім як у фокусі сходилися всі мрії, надії, бажання всіх, здавалося тоді, громадян великої (бодай обширом) держави.

Земські та міські вибори мали відбутися літом у червні—липні, а до Установчих Зборів — в осени.

На Україні вибори набірали тим більшого інтересу, що в гру входила у великій мірі національна справа.

Коли в Московщині до боротьби мали стати самі московські політичні партії (бо вибори мали йти під політичними гаслами в першу чергу, — а хазяйські інтереси були на другім пляні), то на Україні захищали до того ще й свої національні інтереси партії українські та жидівські, а подекуди — ще польські.

У нас в Полтаві партійні організації мали три нації: українська, московська та жидівська. З них кожна в той час вже репрезентувалася кількома партіями. Було отже дуже цікаво: в які комбінації вступають ті різно-племенні, різного класового стану і соціального світогляду групи, в якій площині піде головний поділ: чи в національній, а чи в класовій ?

Про те, чого найбільше малосяб вимагати від майбутніх розпорядчиків міського та земського хазяйства: про досвід в тій роботі

— 73 —

та господарські здібности — про те все тоді найменше говорилося й найменше дбалосся.

Був один інтерес, одно питання ставало на розрішення: кому народ найбільше вірить? Або краще: — хто здолає притягти на свій бік найбільше голосуючого матеріалу?

Тимчасом міське та земське хазяйство в ту добу вимагало більше, ніж, коли досвіду, енергії, здібностей та сили.

Поза звичайною того рода роботою, що провадилася в мирні часи, три роки війни і кольосальне економічне напруження цілої держави наложило надзвичайні обовязки на міські та земські самоврядування. Обовязки ті були подвійні: постачання для фронту — і розподілення, а пізніше й постачання для самих себе: для горожан в місті, для сільської людносте в повіті.

Найліпше все те буде видно, коли я опишу, як провадилося хазяйство [Полтавською Міською Управою і Думою](#), гласним котрої я був з початку 1916. року.

Поки жили без "карточок" — ще нічого було. Найтрудніше питання тоді було — розмістити й заосмотрити переходячі через місто війська. Але, коли все ростуче економічне напруження і його наслідок — спекуляція довели до того, що по склепах забракло товарів, мусіло взяти на себе Полтавське міське самоврядування розпреділення "по

— 74 —

карточках" найсамперед цукру, а потому муки, нафти й ин.

З другого боку Полтавська Дума виявила досить енергії й хисту, щоби оборонити своїх горожан від жадібних спекулянтських апетитів. Вона сама організувала з початку постачання палива й борошна, а далі перебрала на себе й монополізувала закупно скотини і продаж мяса у місті. Нарешті поставлено власний миловарений завод, котрого мило постарчалось через різні місцеві кооперативи для горожан м. Полтави.

В тім було досягнуто блискучих результатів. Зиму 1916-17. рр. та 1917—18. рр. Полтавці перебули спокійно, бо були забезпечені "міським" паливом, якого було досить і яке було ліпше й дешевше, ніж у місцевих купців.

Мясо з того часу, як монополізовано торгівлю, в місті Полтаві продавалось на 10—15 % дешевше, ніж по містах цілої Полтавщини (навіть малих повітових, де воно все

дешевше), а мило найліпшої за тих часів якості на Україні (після хемічного аналізу!) на 20—25 % дешевше, ніж мило місцевих фабрикантів.

Міська Дума нормувала також у місті ціни на продукти першої потреби.

Всіма тими справами завідували спеціальні комісії з гласних. Комісії провадили цілу

роботу під доглядом і контролем Думи й цілого населення.

Натурально, що з боку горожан виявлялися різні почуття до тої роботи: одні, котрі відчували користь її для себе, були вдячні й цінили, інші — власне крамарі й фабриканти навпаки не крилися з ворожими почуваннями й виступали як проти цілого складу Думи, так і проти поодиноких гласних.

В кожному разі "комісії", їх члени і голови були популярні в місті, про них говорилося, писалося, дебатувалося, їх хвалили, лаяли, і в майбутніх виборах все те, весь той шум, ціле заінтересовання горожан тою роботою мало відіграти також не останню роль.

Я був тоді головою "мясної" та "мильної" комісії. Під моїм безпосереднім доглядом почалася їх робота, моїми заходами було поставлено миловарний завод при міських

різницях і провадилася робота постачання й розподілення мяса та міського мила між горожанами.

Я віддавна був знаний у Полтаві як запеклий Українець — "шовініст", що мені зрештою ані трохи не перешкоджало працювати на господарським полі разом з гласними цілком інших політичних переконань: навпаки, мав серед них багато приятелів.

Решта комісій: — дровяна, цукрова і нафтова були під проводом "Кадетів".

Хоч як розходилися ми в нашій політичній діяльності і світоглядах, однак мушу віддати належне їхнім організаторським здібностям: те, що вони зробили тоді для міста, викликало не тільки подяку у Полтавців, але й подив у людей з інших міст Росії, які в ріжних справах навідувалися до нас і знайомилися з нашим міським хазяйством.

Коли почалися приготування до виборів, перед Українцями стала ділема: союз на національній програмі з своїми, або які інші союзи з иноплеменними організаціями.

Одинока тоді в Полтаві несоціалістична українська партія Р.-Д. звернулася було до українських соціалістичних кол з пропозицією утворити загально український союз, щоб стати до виборів усім Українцям спільним національним фронтом. Та дістала відповідь, що українські соціалісти як у сих, так і дальших виборах мають заключати союзи і

виборчі бльоки лише з соціалістами, хочаб иноплеменими: після принципу клясового, а не національного.

Нічого не лишалося, як шукати й собі інших спільників, але Радикали стали на іншому ґрунті: не єднатися з близькими по духу чужинецькими організаціями, тільки спробувати обєднати коло себе всі свідомі українські і близькі до українства елементи на програмі щиро українській з одного боку, і хазяйсько-діловій — з другого.

Центр міста, де жила багатша помосковлена інтелігенція, захопили Кадети й мали там найбільше впливу. Робітництво, мало українське по духу, було під впливом різних соціалістичних, переважно неукраїнських партій.

Лишалися дрібні інтелігентні робітники та бідніші мішане з окраїн міста. На них і звернули ми увагу. Наші старання в недовгій часі досягли деяких успіхів. Коло Радикалів зібралися більш-менш організовані полтавські окраїни: Павленки, Кобижчани, Підманастирря та пристав до спілки союз почтових урядовців.

Серед них і разом з ними й почалася передвиборча робота. "Український міжпартійний бльоки", як ми назвали наш союз, випустив одразу, (здається ще вкінці мая) свою плятформу, звичайно - українською мовою.

В тій плятформі разом з точками міського господарського характеру, було поставлено національні точки: обіцялося, що майбутні гласні з сього бльоку будуть обстоювати українізацію міста як зовні, так і українізувати в міру сил саму Міську Думу.

Обіцяли обстоювати заведення української мови по міських школах; назви вулиць мало бути видруковано по українськи і деякі вулиці відповідно переіменовано; в самій Думі наші гласні мали промовляти тільки по українськи; домагатися, щоб в салі засідань вивішено портрет Т. Шевченка і т. п.

— 78 —

Дещо з того вже переводилося на практиці.

Так на першій по революції засіданню Думи я вперше виступив з промовою по українськи і з того часу я та й ще дехто з гласних іншою мовою на засіданнях Думи вже більше не говорили.

Нашу відозву поширили по окраїнах міста почтарі — отсе була і вся наша передвиборча агітація, коли не рахувати виборчого пляката, орнаментованого стильною українською квіткою, який було випущено перед самими виборами. На плякаті запрошувалося без ніяких пояснень голосувати за "український список ч. 5".

На ніяку іншу передвиборчу агітацію ми не спромogliся з двох причин: з одного боку ми не мали коштів, а з другого — тоді трудно було комусь з несоціялістів виступати на прилюдних зборах, бо опоненти з соціялістичного табору просто не давали говорити своїм противникам.

Наш виборчий список був зложений за спільним порозумінням з кандидатів від кожної окремої групи.

Першим в списку стояв я. Другим — знаний в Полтаві адвокат Українець [Кость Товкач](#), третім — відомий український письменник і популяризатор [Грицько Коваленко](#), далі йшов один із найвидатніших полтавських адвокатів В. П. Горбачов і т. д.

В списку була заступлена робоча інтелігенція і прості робітники: були робітники вільних професій, урядовці, педагоги, адвокати, священник, начальниця гімназії; від поштового союзу — поштовий урядовець і крім нього ще листонош; був кравець, пічник (муляр): словом люде найріжнородніших професій і суспільного стану.

Не було тільки купців, рантиє і взагалі людей не робочого стану. Я про се згадую і підкреслюю на те, щоб читач пригадав у свій час, коли я буду говорити як рекомендували нас перед виборцями наші противники з лівого боку.

А боротьба велася нами на два фронти: з одного боку ми нападали на Кадетів, щоб по спроможности відтягти від них український елемент, головне серед урядництва, а з другого боку ми оборонялися від соціялістичного бльоку.

Соціялісти уложили було з початку один спільний соціялістичний список, та незадовго перед виборами московські С.-Д.-меньшевики пийшли з союзу і уложили свій окремий; — здається окремо виступали [Поалей-ціоністи](#), а в соціялістичнім бльоку лишились: [Московські С.-Д.-большевики](#) та [московські С.-Р.](#), [українські С.-Д.](#) й [С.-Р.](#), та жидівський "[Бунд](#)". Се й був "боевий" соціялістичний список № 3. Його прихильники виявили найбільшу енергію

— 80 —

при виборах. Заступники згаданих п'ятих партій в списку чергувалися.

Всіх виборчих списків було щось коло двадцяти. Деякі рахували тільки на певні кола населення (прим. список Сіоністів, або — купців, або — домовласників) і провадили передвиборчу агітацію тільки серед тих близьких їм по духу кол, у вузьких межах і інших списків за противників собі не мали. Та список № 3 відразу об'явив війну всім іншим разом, бо об'єднував соціялістів усіх національностей, отже воював проти всякої "буржуазії" і вів війну, як то кажуть, "безпощадну".

Як велася передвиборча боротьба й агітація, спробую намалювати кількома образами.

* *

*

В салі "Музикального Училища" передвиборче зібрання, уряджене [К.-Д.](#) Саля повна інтелігенції. Зібрання протікає в ідеальнім порядку. Промовці старі гласні — адвокати з К.-Д. Дають один за одним доклади — лекції про роботу Полтавського міського самоврядування до тепер і пляни на далі. З соціалістів опонентів немає. Від Українців виступаю я. Нападаю на К.-Д. за те, що зовсім ігнорують національне питання: не заявляють отверто, як будуть поводитися супроти українських домагань, — аджеж мають репрезентувати населення споконвічного

— 81 —

українського міста. Захищаються дуже спритно: — мовляв, міське хазяйство далеке від національних питань, — а постільки, поскільки могли-би такі питання виникнути, К.-Д. мають поводитися так, щоби ніхто від того не потерпів, не виявляючи якоїсь національної виключности або "шовінізму" (се слово надто часто вживають у полеміці зі мною мої опоненти). Симпатії більшости авдіторії на боці хазяїв зборів. На моім боці дуже мало: коли я промовляю, то чую подекуди підбадьорюючі вигуки, а по моїй промові чути ріденькі оплески. Словесний турнір проходить, як і цілі збори мирно, в повнім порядку, без ніяких непорозумінь, і всі розходимося ніби друзями.

* *

*

На передмістю "[Павленки](#)" Кадети хотіли урядити передвиборче зібрання. Павленки наш район: у нашій списку виступає кілька їхніх кандидатів. Міщане в більшості природні Українці — багато заможних козаків. Мають власну "Просвіту", в той час збиралися на відкриття власної української Гімназії. Дуже добре зорганізовані. Кадетам хотілося спробувати щастя скрізь, отже й на Павленках, щоб відбити від нас кого можна.

Я, довідавшись про збори, мусів бути *ex officio* — обороняти наш список, хоч власне потреби й не було. За пів години до початку

— 82 —

зборів приїзжаю на ровері до церкви, перед якою на майдані оголошено збори.

Коли приходить означена година, на моє здивування нікого не бачу ні з місцевих людей, ані з Кадетів. Нарешті приходить мій знайомий Павленківець — голова "Просвіти" і кандидат в нашій списку. Він повідомляє, що вчора відбулися збори "Просвіти", на яких обговорювалося, чи приходити на сьогоднішнє зібрання. Рішили не ходити.

— Чом так?

— Та навіщо час витратити дурно? Ми люде робочі, збори в будень, тай кожний сам добре знає, за кого голосувати: однаково нічий розмови нас не переконують. Хиба може

над вечір, як управляться, надійдуть люде з цікавості послухати та подивитися: так для відпочинку.

Так ми вдвох сидимо собі коло церковної огради, а далі полягали на травиці. Коло пів п'ятої (збори призначено на 4-год.) на візнику приїздять Кадети: адвокат Корецький і член суда Даценко. Оба знамениті промовці й енергічні діячі, що багато прислужилися для своєї партії.

На обличах у них розчаровання.

— Щож се так мало зібралось? звертаються до нас.

— Хиба мало? Маєте аудиторію хоч і з двох людей, та проте широке поле до попису: перетворити мене на Кадета, всеж навернете на лоно партії ще одного члена.

— Вас навернеш!

Почалися шутки, бо ми дуже добре знаємося і часто зустріваємося на політичнім полі як завзяті, але коректні політичні вороги.

Вони сходять з візника і лягають коло нас на травиці.

— Ну щож, починаймо, чи що? Tres facsunt collegium, а нас прецінь аж четверо, — сміюся я.

— Се Ваша справа, Вікторе Ніканоровичу: се Ви зриваєте нам сьогоднішні збори!

— Бога бійтеся, я сам приїхав з обов'язку, тільки аби Вас привітати як належить по людському. Марно час тут тільки трачу: щож як люде самі не хотять приходити на Ваші збори, бо тут же "наші" люде!

— А ми хйба не "Ваші?"

— Певно, що ні: Ви Москвини!

— Ми такі Москвини, як і Ви.

— Чом же говорите по московськи?

— Бо ще не навчилися по українськи, тай цураємося українського шовінізму.

— А я не цураюсь, от тому я й Українець.

— Та покиньте, який Ви "Українець"? Виж скінчили, як і ми, "русскій" університет, Ви виховані на "прекрасном, всем нам одінаково дорогом русском языке", на "русской культуре", Ви не можете не любити її так

само, як і ми. Хай вже будуть "Українцями" ті, що виховалися на австрійській культурі по німецьких та польських університетах, а ми з Вами маємо однакову школу, однакові погляди (принаймні багато де в чому), навіщо Ви уявляєте з себе не те, що Ви є?

— Я уявляю з себе те, що є, бо хоч скінчив київський університет, та проте не є продуктом якоїсь московської культури, тільки в найбільшій мірі загально-світової, або коли хочете європейської, і найменш московсько-азіатської...

— Як то: Ви відрікаєтеся від Пушкіна, Толстого, Тургенєва, Достоевського?

— Чого б я мав від них відрікатися, коли вони моїми ніколи й не були?

— Когож Ви вважаєте за "Ваших?"

— Шевченка, Коцюбинського, Франка, Лесю-Українку...

— Ну, хибаж їх можна рівняти до світових письменників?

— В найбільшій мірі! Зрештою, коли хочете імен, що Вам більш імпонують, то для мене Гете, Дікенс, Віктор Гюго, Ібсен ближчі й рідніші, ніж Пушкін, Достоевський та Толстой...

— Ви неправду говорите!

— Вірте слову, що правду!

— А ми лічимо їх за наших, цілу ту культуру за нашу питому маємо, і не відречемося

— 85 —

ніколи від неї, як і цілий український народ від неї не відречеться!...

— Говоріть Панове за себе самих, і себе з українським народом не ототожнюйте!...

Підчас нашої розмови потроху підходять люде.

Коло нас збирається купка Павленківців душ 8-10, сідають на зелену травицю поруч з нами, як коли хто з них вкидає й своє слово. Загальне співчуття на моїм боці. Незабаром розмова стає спільною.

Зненацька підходить до нас Група солдат душ 3—4. Постояли трохи, послушали, а тоді один з них і сам встряє до розмови:

— Товарищі! Что ви слухаете їх: ведь это же буржуї! — Нам товарищі, нада слухаться трудового народа, который в Сове-тах рабочих і салдатских депутатов!...

Та співчуття собі не знаходить:

— Ні "товарищ" не туди забрів! Проходь, проходь, тут тобі не "совет": хоч і трудовий народ ми, та без "советов" управляємося! Поналазило вас тут чорт зна звідки з вашими "советами", тільки грабуєте "трудоий народ"... Геть забирайся звідси!...

"Товаришові" відповідь дуже не до смаку: він з граціозним рухом спльовує через плече і звертається до своїх:

— "Пайдьом отсюда, товарищі: здесь сама контрреволюціонная сволоч!.."

На тім і закінчуються "збори".

Кадетські промовці сідають на свого візника, я на ровер і всі ми розходимося і розїздимося, як то кажуть "по хорошому".

* *
*

Тут до речі сказати кілька слів про "товаришей салдат".

Від недавнього часу, як ["Временное Правительство"](#) призначило за свого військового відпоручника на Україну полковника [Оберучева](#) (московський С-Р.), на нашу тиху Полтаву нагрянула велика біда. Оберучев прислав до нас поза тим, що ми вже мали війська, ще знаменитий "четвертий полк".

Той "четвертий полк" організовано було вже по революції галовне з дезертирів та уголовних злочинців, які дістали амністію. Полк справді злодійський. Розміщено його було на окраїнах, і салдати грабували мешканців у найпростішій сенсі сього слова: в ночі крали птицю, поросят, овочі, ломали паркани, садові дерева і т. п. Незабаром дійшло до отвертих розбоїв. На Панянці замордовано в звірський спосіб старого полковника з жінкою. Слідство відкрило, що виновниками були жовняри з 4-ого полку, та арештувати їх було годі, бо за них став би цілий полк. А сі славетні воїни справді були перейняті духом корпоративної єдності і через те перед ними дрожало ціле місто. Роботи вони не мали ніякої. До обіда звичайно спали, або

— 87 —

грали в карти на міському цвинтарі; по обіді, робили те саме; в ночі грабували населення, або розривали могили на цвинтарі й ограбовували мертвяків. Ніяких вправ не признавали і взагалі крім згаданих, інших занять не мали.

Населення стогнало від того 4-ого полку; від нього поширювалася зараза й на інші переходячі через Полтаву військові частини й на місцевий гарнізон.

Звичайно, що в Думі обгорювалося кілька разів отее наше сумне становище, правда, тайно при зачинених дверях, бо люде боялися отверто висловлюватися, щоб не мати собі долі полковника з Панянки.

Їздили (здається двічі) від міста депутації в Київ до [Оберучева](#), щоби звільнив місто від тої кари Божої. Та "товарищ" Оберучев категорично відмовив.

Як казали, се була його помста [Центральній Раді](#) за те, що вона тримала тоді в Києві два українські полки: "Богданівців" та "По-луботківців". За те він настановив по інших містах України полки з розбишак.

Делегації привезли вісти, що наш "4-ий полк", то ангели в порівнанню до тих, що стоять у Чернигові та ще десь инде!...

Тепер ще, коли я згадую оте лихоліття і "благодєянія" для України "русской демократії" — я все ніяк не можу збагнути того, що з наказу тоїж Центральної Ради й генерального Секретаря [С. Петлюри](#) "Богданівці"

обеззброювали в Києві "Полуботківців" за те, що "Полуботківці" хотіли скинути того всім Українцям ненависного Москвина — [Оберучева](#) і віддати всю владу на Україні нікому іншому, як тійже [Центральній Раді](#)!...

Воістину, історія наша повна парадоксів: скільки разів власними руками ми копали собі могилу і вибивали зброю з рук наших оборонців, тільки для того, щоб допомогти ворогові міцніше прикрутити на нашій шиї ярмо!...

Як би там не було, а той "четвертий полк" відіграв у наших виборах не останню роль: він дав головну підпору для соціалістичного списку № 3. Можливо, що в тій цілі Оберучев і тримав такі полки по українських містах.

Та про це пізніше.

* *
*

Якось незадовго перед днем виборів запросив мене один з служачих [Полтавського "Богоугодного заведення"](#) І. Кулик в імени своїх співробітників, щоб я зробив доклад про міські справи перед зборами служачих, серед яких багато поділяє наші думки.

"Богоугодне Заведеніє" в Полтаві — се величезна на цілу Полтавщину лічниця Полтавського Губернського Земства. Вона, ніби окремих городок, займає в місті кілька кварталів, має кількадесять власних будинків,

церкву, електричну станцію і щось коло трьох тисяч служачих, які об'єднані у різні свої власні товариства, мають власний кооператив і т. ин.

В салі фершальської школи, переповненій служачими лічницями, зробив я відчит про стан міського хозяйства, про біжучу роботу й майбутні перспективи. Академічно обзнайомив присутніх з усіма списками і довше зупинився на нашім — № 5.

Після мого відчита несподівано для впо-рядчиків зголосилося два сторонніх опоненти.

Один з них — мій учень з комерційної школи на прізвисьце Бахирь, другий — молоденький літ 18 — 20 народній учитель, що приїхав на якісь кооперативні курси і знайшов собі притулок у фершальській школі.

Бахирь, хлопець хоробливий, мало спосібний, ледви-ледви переходив з кляси до кляси, власне перетягали його з огляду на його батька, земського таки робітника, що, як то кажуть, "зі шкури ліз", щоб вивести сина в люде. Дотяг його сяк-так до 7-ї кляси, аж тут спіткало старого горе: син покинув учення і пошився в українські С.-Р. Бідний батько, — сам свідомий Українець-Радикал і давній член Полтавської "Громади", трохи не плакав, розказуючи мені, що хлопець і так мало до чого придатний, тепер остаточно зводить на нівець всю батьківську

роботу на нього. Отже він виступив до зборів з промовою від У. С.-Р.

З трудом вимовляючи слова (він був трохи заїка) почав переконувати, що садинокі достойні люде, котрим можна вірити, то є соціялісти, і запрошував не здаватися на попереднього промовця і не голосувати за список № 5, бо там хоч і Українці, але буржуї, — вороги робочого народу і т. д.

Хтось з авдіторії запитався: — А щож то є за соціялісти?

— Соціялісти, еє еє соціялісти се такі люде, котрі не хотять царя, скинули тепер царя в Росії, а до сього часу сиділи по царських тюрмах —

На більш докладні пояснення не спромігся і відступів місце для свого товариша.

Сей видно, вже "звиклий" промовець, "любимець публики" десь по глухих селах, виголосив дзвінким голосом не запинаячися і дуже сміло довгеньку промову, з якої взагалі трудно було щось зрозуміти: се були оповідання про його особисті переживання. Ті оповідання пересипав він густо соковитою народньою лайкою на мою адресу (бачилися ми обидва у перше в життю).

—Товариші! я сплю на твердій лавці, а отсей буржуй вилежується на мягких перинах! Подивіться, який він гладкий (на мій жаль ніколи гладким не був) з нашої робітничої

та селянської крови: він пє, гуляє та обжирается, а ми працюємо на нього!.. і т. д.

Нарешті ужив найсильнішого аргументу:

— Він — Радикал, а про те й не говорить, яка у них програма, бо боїться прилюдно сказати, замовчує, ховається перед людьми...

Страх мусів пройняти слухачів перед якимсь нечуваним злодійством, що таїла в собі програма ненависних Радикалів, а я не міг збагнути, що власне має на увазі сей Ціцero. Аж ось нарешті він вигукнув голосом, якому надав усіх можливих відтінків обурення, здивовання і зневаги, ніби справа йшла про знану цілому світові ганебну подію:

— Вони Радикали, пишуть у своїй програмі, що земля селянам мусить бути за викуп!
— от хто вони такі!!... —

В салі почувся сміх. Але дехто з темнішої публіки — дворники, куховарки і т. ин. були видно задоволені і між аудиторією пошлися суперечки, а далі перейшли в лайку.

Я хотів було йти собі, та голова зборів, той самий Кулик, став просити, щоб я відповів, розяснив дещо темним людям. Перепрошував мене за те, що дозволив говорити якимсь непрошеним промовцям, — та я думав, хай говорять, щоб не здалося кому, ніби ми даємо перевагу Радикалам, чи кому там. Вибачте, будь ласка: я думаю, що вони вже не наважуться більше плести отакі дурниці.

Знову виступив я і пояснив, що таке соціалізм, та до речі вже розтолкував програму українських С.-Р. і Р.-Д., бо з моїх опонентів ніхто не міг розповісти навіть власної програми. Наприкінці додав, що працюю по 16 годин на добу і тільки за три-чотири години денної праці дістаю платню, а решта — задурно, для "громадського добра". Щож до того, наскільки я розтовстів від селянської та робітничої крові, то пропоную тому джентельменові, що мені се закидає, стати зі мною зараз на вагу, і коли я його переважу, то за покуту згоджуюся на все: навіть вступити до партії У. С-Р.

Моїм виступом сільський красномовець був остаточно розлючений: вискочив наперед і ледви я скінчив, закричав:

— То все так, що він говорить! Що й казати — правда, бо вони учителі - мучителі по університетах вчилися, а ми по тюрмах сиділи, то й розказати нічого не вміємо; тільки ви їх слухайте, а за нами йдіть, бо вони вчені, а ми биті!...

(Його слова пригадую слово — в слово).

Далі йшла вже найгрубша лайка на мою адресу.

Голова зборів хотів був його спинити, та він закричав істеричним голосом:

— Тут злодії: чесним людям рота затикають, а всяким буржуазним дурисвітам дають говорити!.. і так далі, і так далі.

В салі счинився крик: одні кричали, щоб його вигнати геть, — другі, що він "за народ": починався скандал...

Я заявив, що не можу слухати лайки від незнамого мені чоловіка і не знати за що, (тим більше, що сам я не ужив ні одного некоректного виразу) — і через те покидаю збори.

Я вийшов зі салі в супроводі переможних вигуків моїх опонентів:

— Ага, більше нема чого сказати!

— Бачите, що наша правда: — он як буржуй від правди тікає!!!...

За скільки днів старенький Кулик, зустрівшись зі мною, дуже перепрошував за скандал:

— Колиб був знав, не пустив-би того божевільного не то до салі, а викинув-би геть разом з його манатками з інтернату. — Якесь зінське щеня, а не хлопець!..

Так була посрамлена українська "буржуазія" від українського "соціалістичного юнацтва"!

Одного понеділка зустрівся я з одним знайомим в Міській Управі.

— Чули пікантну новинку? — запитав він.

— Яку?

— "Необычайное проішествіє"!

— Та ну, вже розкажуйте як слід!

— Вчора на Кобижчанах (передмістя), Кобижчанці каміннем прогнали "товарищey" з третього списку, трохи не перекинули їм автомобіля, й колиб були не втікли, то булоб їм лихо!..

— Та ну? — Цікаво! — Розкажіть-же подробиці, як то сталося?

— Та так. На "советськім" авто приїхала купа "товаришів" до церкви; розкидали масу своїх папірців і почали промовляти до натовпу. Лаяли як звичайно всіх буржуїв, а особливо нападали на Ваш п'ятий список. Почали з першого Вас і розібрали що називається "по косточкам".

— Цікаво, як?

— Як звичайно: що Ви багач, домовласник, (я ніякого майна ніде й ніколи не мав і не маю), буржуй і взагалі, вибачайте за слово, злодій.

— От бестії!..

— Та будьте спокійні, за Вас люде заступилися, як слід. Счинився галас, з натовпу почали кричати на агітаторів, що вони брехуни, жидівські наймити, виставили зараз свідків, які Вас особисто знають, спростували брехню й не хотіли вже більше їх слухати. Та ті намагалися й далі, а коли дійшло до В. П. Горбачова, і стали про нього повторяти те саме, що й про Вас (він також ніякого майна не мав — жив і утримував батька з власного адвокатського заробітку), то люде

не витерпіли: почали шпурляти каміння, кинулися на авто, колиб шофер не рушив, то перекинулиб і рознесли. На силу втікли! От Вам і вся історія.

Ми посміялися від серця. Як раз від Кобижчанів йшов по нашому списку один пічник (муляр), а другий кравець, памятаю навіть добре його оригінальне призвище: звався "Птиця". Їхніх сусідів хотіли переконати "товарищі" з № 3-ого, що в "українським" списку самі буржуї, які пють робітничу кров!..

За пів години зайшов я в одній справі до Співки Споживчих Товариств (кооперативний заклад, що об'єднує всі кооперативи на Полтавщині).

— От добре, що Ви самі зайшли, а ми вже хотіли було по Вас послати, озвався [Михайло Токаревський](#), український С.-Д. і, здається, тодішній голова "Співки" (кооперативів).

— Навіщо посилати? Чому маю завдячувати, що маю таку високу честь....

— Годі шуткувати, перебив він мене, тут заходить серйозна справа.

— Що таке?

— А те, що ми (себто соціалісти — Українці, бо з іншими соціалістами я давно ніяких розмов не хотів мати) — ставимо Вам на вид некоректне поведіння Ваших прихильників супроти наших товаришів і

пропонуємо, щоб Ви ужили заходів, аби надалі не повторялися такі випадки, як вчора на Кобижчанах.

— Хибаж я, або ми винні, що Ваші товариші допускаються брехні, підступу і взагалі уживають таких способів пропаганди, що люде не можуть їх знести?

— Яких-би способів вони не вживали, се їх справа, а Ви мусите удержувати своїх прихильників від насильства.

— Я ніякої влади над нашими прихильниками не маю, ніякою силою не розпоряжаю і вважаю, що найпростіше булоб, аби Ваші "товариші" поводитися так, щоб люде могли стерпіти їхню поведінку.

— Попережаю Вас, що коли Ви не вживете своїх мір, то ми вживемо своїх.

Мене тая балачка нарешті обурила в край, "Іхні міри" були знані: засоби "воздействія" через "совети" або через четвертий полк.

— Слухайте, ласкавий пане, звернувся я до нього сердито вже: мені абсолютно не має діла ні до Ваших мір, ні до Ваших товаришів. Колиб хто й міг мати якісь претенсії; то хибя ми до Вас, що оббріхуєте, без причини лаєте нас по всіх усядах, а при тім ще й маєте смілість, говорячи делікатно, докоряти нікому иншому, тільки нам! Щож до Ваших "мір", то майте на увазі, що вжити їх ніяк буде, бо ми не вели, не ведемо й не можемо вести отвертої пропаганди на власних

зборах через те, що ми хоч "багачі-буржуї", та не маємо ні від кого грошей на пропаганду, ані "урядових" авт, як ваші "неімущі" товариші-пролетарі, а вдруге ще й через те, що найліпше за нас агітуєте ви на ваших зборах, звичайно, коли на ті збори завітають люде, що не втратили ще остаточно розуму й совісти. При сій нагоді, хиба можу ще зложити кондоленцію Вам і до Вас подібним Українцям, що поступаєте в той спосіб на користь ворогів-чужинців проти своїх земляків. Ви самі знаєте, як належить звати такого рода поступовання!

На тім скінчив розмову й вийшов.

Серед двох десятків списків, найбільшу зненависть соціялістів з № 3 викликали списки № 1 (кадетський) і наш — № 5. Наші й кадетські виборчі афішки було понищено й поздирано. Кадети умудрилися потім понаклеювати маленькі заклики високо на телеграфних стовпах так, що їх достати було трудно.

Наші плякати пробували було прихильники з окраїн виставляти у себе в вікнах, та салдати з четвертого полку заявили, що побють ті вікна, де побачуть нашу афішу.

Тоді люде додумалися до простого й раціонального способу: на деревляних парканах і тротуарах пописали крейдою: "Український список № 5."

Витерти такі написи було трудно. Пробували було переробити число 5 на 3, та було видно фальсифікацію.

Отес, (коли не рахувати випущеної нами нашої "платформи"), яку рознесли по людях наші союзники листоноші, і був одинокий доступний нам спосіб агітації, бо на інші нам не дозволяв з одної сторони брак коштів, з другої — наші конкуренти з № 3. Ні одних передвиборчих зборів через обидві зазначені причини ми не спромоглися скликати.

Та без огляду на ненависть до нас, наші конкуренти зуміли дуже спритно використати для себе симпатії деяких кол людности до нашого списку.

Робилося се в такий спосіб:

За кілька днів перед виборами на базарах і на окраїнах міста появилися хлопці, що пропонували неграмотним людям — перекупкам, темніщим міщанам, дворникам — тощо, вже готові запечатані пакети з виборчою карткою.

Говорили тільки по українськи.

— Ви, тіточко, за який список?

— Та за той, що в нім Жидів немає! (одинокий наш список не мав жадного Жида — тільки самих Українців, решта — всі як один мали).

— Значить за український?

— Авжеж за той, де самі наші люде!

— Отсе Вам запечатаний пакет з № 5, як може люде питатимуть — не забудьте, що номер п я т и й ! Так не розпечатуючи і в скриньку кинете; та глядіть, не розпечатуйте, бо в друге не дадуть Вам голосувати, і другої картки не дістанете.

Коли потім розпечатували такі пакети, то в них ні разу не знайдено № 5, тільки завжди № 3. Про сі випадки було зложено в присутности свідків кілька поліційних протоколів. Два з тих протоколів прилучено до паперів — не пригадую вже якого то номеру виборчого участку, що містився в Маріїнській дівочій гімназії.

Для будучого історика цікаві документи, коли тільки збереглися.

* *

*

Нарешті настав так довго очікуваний день виборів (коли не помиляюся 2. липня ст. ст.)

В місті повний порядок. Всяка прилюдна агітація і збори в той день заборонено.

Я, подавши свій голос в другій мужеській т. зв. "дворянській" гімназії, вертався до дому через Корпусний сад.

В саду перед будинком [Кадетського Корпусу](#) чимало людей — розмовляють купками. Поміж купками метушаться жваві агітатори від списку № 3. В одній — чую

кілька разів моє прізвище. З цікавості підхожу ближче, прислухаюсь.

Меткий "товарищ" в червоній "косоворотці" і піджаку поверх неї, голосно переконує кількох стареньких жінок:

— Да он нажился на городскія денгі і открил себе лавку на Подоле — торгуєт мясом, с бедних горожан шкуру сдіраєт: — вот он какой Ваш Андрієвскій!

(Треба сказати, що за часів міської монополії ні одному новому різнику не дозволено було торгувати, не то відчиняти нові крамниці, а старі різники учинили такий строгий контроль між собою, що кожний фунт мяса з міських різниць брався й розпреділявся під контролем цілого цеху, через що поодинокі члени, особливо баби дуже нарікали на такі строгости.)

— А проте в Полтаві всеж мясо є на базарі, тай дешевше ніж де, — он у Харькові, кажуть, руб двацять фунт, тай то немає! — несміло обороняється бабуся.

— А городське мило таке добре, що від коли живу такого не купувала, — де там до нього Лящове! — озивається друга. (Лещ, або "Лящ" по народньому — старий полтавський крамар і миловар, якого мило славилося не тільки на Полтавщині.)

— Вот погодіте, как рабочіє возьмут в свої руки управленіє городом, так мясо будет ещо дешевле, а мило лучше. Ми на окраїни проведем водопровод і електричество, для бедних людей бесплатно; — будем отпускать даром молоко для дітей бедняків — не то что Андрієвскій . . .

— А Ви, товарищ, знаєте етого Андрієвского? — перебив я промовця.

— Прекрасно знаю!

— Чем он займається?

— Мясоторговец.

— Ви узнали би его, если би зустріли на улиці?

— Ну еще би!

— А меня знаєте?

— Не — ... в первый раз віжу!

— Ну так знайте, что я і єсть тот самый Андрієвській, о котором Ви говоріте!...

"Тозаріщ" моментально зчез, але так моментально, як блискавка, без ніякого звуку, як ящірка десь шмигнув між людьми. Тільки його й бачили!

Між бабами сміх.

— Та хто його знає, чи він тутешній ? — Колиб Полтавський, то дещоб знав, таких дурниць не плів-би... — говорить якийсь чоловічок:

— А кумедія вийшла інтересная: — бачили, як він зчез? Прямо, як воск от лица огня!...

Продовжуючи подорож до дому, натикаюся проти Першої гімназії на цікаву групу: Бруком іде компанія салдат душ 20—30. Між ними жінки: видно — покоївки, кухарки й інших в тім роді професій. Дехто в парах. На палиці несуть картоновий плякат з написом "№ 3".

По переду один грає в якусь білу бляшану дудку і всі п'янькими голосами вигукують і підспівують:

"Праважала, да ручкі жала — Правадівши, да плакать стала!..." Далі "занозистий" перехват дудки, а з гурту пристрастні вигуки:

— "Ех ма!..."

Очевидно, йдуть голосувати "оптом". (Після закону "Временного Правітельства" салдати мали право подавати голоси на гласних в тих містах, де вони перебували в час виборів, так що в Полтаві могли голосувати Рязанці, Новгородці, Тамбовці і т. п.).

На тротуарі старенький урядовець з зеленою оковицею на кашкеті став і через окуляри уважно, з докором дивиться на процесію.

— Свободно ізъявляют волю Полтавских граждан, в том числе і нашу с Вами, Мілостивий Государь!... звертається до мене з сумом.

— Так само будуть вони "самоопределять" український народ на " Всеросійском

Учредітельном Собраніі!"... не міг і я повздержатись від агітації...

Та до дому все ще не дійшов я одразу. Коло самих воріт зустрів приятеля.

— Знаєш, я зараз з "авто дафе"!

— З якого?

— Цікаве, брат, явище "достойное кісті Айвазовського"!

— Та говори вже до ладу!

— На власні очі бачив, як палили єретичну літературу, а єретики розбіглися, акі татіє від суду праведного!

Уяви собі, коло Реальної Школи (там також виборчий учасок) — Кадети поставили яточку і разом з іншими вручають і свої бюлетені тим, що йдуть голосувати. Коли се як буря, як льви рикаючі налітають "товариші" з советською гвардією. Моментально яточку перекинули, Кадетам кулак під ніс і "крепкое" слово на додачу, а бумажки їхні акуратненько зложили на тротуар у купку і торжественно спалили!

— Попіл вітер розвіяв, як колись у Констанці, — сміюся я, — чи не бачив також хто з побожних товаришів червоного змія?...

— О, "зелених" зміїв бачили мнозі от сожигателів!...

Через день телеграф розніс вістку, що на виборах у Полтаві, як і в більшости міст "найдемократичніщої Республіки" перемогли

соціялісти. Хоч перемога та була й не дуже блискуча, алеж все таки перемога: з 60-ти гласних соціялісти мали щось 32 чи 33, при тім понад двадцять пройшло по списку № 3.

Кадети дістали одинацять, — а безпартійні Українці з № 5 — сім місць.

За кілька днів відбулося перше засідання нової Думи.

Невелика думська саля засідань в кол. домі Абази на Сінній площі переповнена вщерть. Народу такий тиск, що коло входу поставлено сторожу і не пускають більше. В салі повний комплект гласних. Як у Парляменті, кожна фракція займає собі постійні місця.

Старий голова й теперішній гласний Г. Г. Семенченко одчиняє збори, перекликає гласних і пропонує зараз вибрати нового голову і нову Управу.

Перед виборами виступають з декляраціями заступники несоціялістичних фракцій.

Перший — від найчисленішої — К.-Д. Він заявляє, що підчас виборів їхні противники — соціялісти, головне зі списку № 3, допустилися таких некоректних способів агітації, обману і оклеветання членів їхньої фракції, — що К.-Д. не вважають за можливе прийняти участь у виборах Управи доти, поки тут публично, виновники не признаються до вини і не ствердять тим, що з ними є можливе дальше співробітництво.

З анальогічними заявами виступають далі всі як одна несоціялістичні фракції, при чім дехто ще додає, що обіцянки, які дали соціялісти в передвиборчих своїх відозвах і промовах настільки далекі від здійснення, що вони самі мусять взяти на себе й переведення їх у життя, як і відповідальність за наслідки.

Та на соціялістів ніякого вражіння ті заяви не зробили. Відповіли коротенько, що в агітації є допустимі всякі способи і що колиб вони схотіли, то моглиб багато закинути в тім напрямі і своїм противникам.

На тім розмови скінчено, й "Дума" приступила до вибору міського голови, Управи і Комісій.

Позаяк комісії несли чорну роботу, то від участі в Комісіях ніхто не відмовлявся, обовязки ті розділено між усіма гласними. А голову та Управу вибірали лише 32 чи 33 соціялісти з свого складу.

Найцікавіше було, кому випаде честь бути першим соціялістичним льорд-мером славної Полтави?

Отже честь ся випала таки Українцеві — [Криворотченкові](#). Се — хлопець літ 25, студент, (здається Київського Комерційного інституту). Належав до українських С.-Д., але вдачі і світогляду був непостійного, хиткого і, як дорікали йому товариші, сильно нахилився до анархізму.

Соціалістична управа без ніякої "буржуазної" домішки була в тім-же роді.

Правда, був один старший чоловік — лікар з московських С.-Р., але він невдовзі після свого феноменального проекту про поділення Полтави на "концентрические круги" — подався до димісії, бо над сим проектом кілька днів сміялися до нестями місцеві газети й ціле місто. ...

З першим льорд-мером також вийшла досить неприємна історія. — За день чи за два виявилось, що він військовий дезертир, який втік від військової повинности і якого пошукувала поліція. Коли про се було опубліковано в газетах, "льорд-мер" негайно зник з полтавського обрію.

Осиротіла Полтава мусіла вибрати иншого голову. Товариші Криворотченка простодушно пояснили, що військова служба противна його переконанням, і зараз вибрали другого. Сей, на прізвище Косенко, також Українець С.-Д., віку такого, як і попередній, але вже не студент, бо середньої освіти не мав.

Він досі служив в Кооперації десь на провінції (коли не помиляюся — в Лохвиці). Позаяк не мав за собою ніяких залеглостей що до обовязків, які могли противитися його переконанням, то й лишився полтавським головою на довший час. Уступив аж незабаром по упадку [Центральної Ради](#).

* *
*

Так минули перші "демократичні" вибори в Полтаві.

Може кому здасться, що я занадто згустив фарби, або, що українські соціялісти, раз помилившись, потім розкаялися, або навчилися чого з своїх помилок, тим більше, що даліше життя дало їм не одну лекцію в тім напрямі?

На мою думку ані трохи: як з початку російської революції вони взяли собі за гасло "ліпше з чужим чортом, ніж з українським несоціялістом", так послідовно видержували ту політику аж до останніх днів. Здається мені, що й тепер так само вони не іншої думки. Наведу ще пару прикладів з дальшої роботи полтавської Думи.

Перша соціялістична Управа застала прекрасно налажене міське хазяйство, великі запаси палива й ріжних матеріялів: цілу машину, як то кажуть, в повнім ході. Піврічне хазяйнування соціялістів і півторамісячне большевиків — довело міське хазяйство до повної руїни. Коли большевиків було вигнано з Полтави, з ним разом пішли й деякі члени управи (наскільки пригадую — Ассеев С.-Р. та [Дробніс](#) — большевик). Решта опинилася в цілком безпорадному становищі.

Молоді хлопці, без досвіду, без освіти побачили на власні очі, що обіцяти не те, що сповняти обіцянки.

Забракло хліба. Прийшло до кінця заготовлене попередниками паливо. Управа не могла дати собі ради з "салдатками", яким виплачувала пенсію за чоловіків. Трохи не що дня перед управою чинилися "бабські бунти". Населення зненавиділо своїх управителів, не крило того, тай вони самі прекрасно те знали, признавали і хотіли як швидше покинути свої посади й передати плоди рук своїх кому іншому як найскорше.

Почалися пертрактації тепер уже між несоціалістичними фракціями. Головну ролю відігравали Кадети, як найчисленніша фракція, що зуміла зорганізувати коло себе значну кількість гласних.

Ми — Українці несоціалісти (або "безпартійні", як офіційно називали себе) мали також на своїм боці декого. Власне до нас з великою симпатією ставилися Жиди-несоціалісти, що від своїх компатріотів марксіського толку зазнали те саме, що й ми від своїх.

Найсамперед справа йшла про голову. Кадети конче хотіли старого голову — Семенченка, ми не мали свого кандидата (ніхто з нас не був для того досить заможний), але згоджувалася, щоб лишився навіть Косенко. Хоч як він мало надавався на голову та ще й такого порядного міста як Полтава, та ми думали, що при мудрій Управі й голова поводитиметься мудріше: що його старші вчитимуть.

В кожному разі за ним було бодай те, що він Українець і належить хоч до якої, але української партії. В той спосіб думали ми також дати почин до полагодження відносин між нами й укр. соціялістами, бо наші відносини все були далекі від приятельських. Управа мала бути пополам з "Українців" і Кадетів.

Кадети умудрилися зібрати більшість, і Семенченко 2 чи 3 голосами вийшов таки на голову. Тоді повстало питання про Управу. Ми хотіли, щоб Українців в Управі було чотири, а Кадетів разом з головою булоб три — отже кадетські — неукраїнські впливи урівноважувалисяб українськими.

Та Кадети уперлися на тім, що не схотіли відступити одного місця нашому кандидатові — інженіру [Павлу Макаренкові](#). Ми поставили ультіматум: або Макаренко, або ми зрікаємося від участі в Управі.

До Кадетів уже давно прилучилися були московські С.-Д. — меньшевики. Вони весь час збивали й наших соціялістів, щоб пристали на їх бік. Українські соціялісти почали вагатися. Від них тепер залежала справа: або управа з більшістю Українців, хоч несоціялістів, або ціла управа без виїмку кадетська, неукраїнська і несоціялістична.

Вагалися вони щось день чи два; нарешті меншовицькому посереднику — [Ляховичу](#)

(між иншим — зять відомого письменника В. Короленка) вдалося їх відколоти від нашої Групи: вони обявили "неутралітет", і цілу управу було вибрано з самих Кадетів.

Потім нам Українцям було дуже тяжко з тою Управою. Кожну копійку на українську справу, кожну дурницю — прийшлося виривати у неї з бою. А українських міських справ виникло за той час багато: українізація шкіл, відкриття в Полтаві українського історично-фільольогічного факультету, допомога "Просвітам", українським гімназіям і т. д. Не раз згадували ми потім доброзичливість українських гласних — соціялістів!...

* *
*
*
*

От ще один образок.

Літом 1917. р. Полтавська Дума мала вибрати до Губернського Земства трьох гласних зі свого складу. На кожного з кандидатів треба було мати 14—15 голосів. Претендували на кандидатів чотири думські фракції: К.-Д., большевики разом з московськими С.-Р., українські соціалісти і ми — українські несоціялісти. На превелике моє здивовання — вже згаданий мною укр. С.-Д. [М. Токаревський](#) запропонував мені в імени своєї фракції столкуватися і виставити нам спільно двох кандидатів Українців, щоб відняти одно місце або у К.-Д., або у большевиків.

Для того, щоб поставити на голосування своїх кандидатів, треба було письменної заяви не менше як шести гласних.

Ми умовилися з [Токаревським](#), що головну кількість тих підписів збере він серед своїх товаришів, і я заспокоївся.

Кілька разів я йому нагадував, він одмовлявся, що ще поспіє. Нарешті прийшов останній день подачі кандидатів. Коли я до нього забіг в Губ. Земську Управу, щоб одібрати вже готові підписи і подати Міському Голові — він заявив, якимось непевно, дивлячися в бік:

— Я підписів не зібрав... Бачите, то була моя власна думка, я так говорив без порозуміння з товаришами. Тепер, коли я з ними порадився, то вони категорично відмовилися зрадити соціалістичній єдності: увійти в спілку з вами — несоціялістами, проти наших товаришів — неукраїнських соціялістів!

В той самий день було засідання Думи.

Перед самим засіданням мені вдалося приєднати наших союзників Жидів-несоціялістів. Зараз вони дали свої підписи, і ми мали спроможність подати завчасу список. Вони піддержали нашого кандидата на виборах і в результаті в той вечір вибрано таких трьох гласних до Губернського земства: Ярошевича — від К. Д., Орловського — від большевиків і мене — від безпартійних Українців.

Українські соціялісти мали за ліпше, щоб замість їхнього власного кандидата пройшов большевик, або К.-Д., — аби тільки разом з їхнім не пройшов Українець несоціяліст!!!

* *
*
*

На сім кінчу про Полтавську Думу. Здається мені, що політика українських соціялістів і московських партій супроти національно настроєних Українців у Полтавських виборах була хоч маленьким, але до деталей точним відбитком отих відносин у державнім будівництві України.

Українські соціялісти поставили собі за першу і з початку за одну ціль: поділити після Марксового катехизму українську націю на кляси. Одно тільки вони забували, що на Великій Україні тоді ще не було Української Нації!...

Українські несоціялісти хотіли навпаки: створити націю, та не хотіли й не мали сили відмежуватися від своїх соціялістичних компатріотів, які й самі пішли на дно і їх за собою потягли...

Українські соціялісти були забагато соціялісти, а за мало Українці. Українці — несоціялісти занадто делікатні до тих, кого все думали навести на українську дорогу, все чекали, все терпіли, все сподівалися, що колись

здорова національна стихія таки переможе над схоластичною доктриною.

Марні надії! В результаті, як звичайно скористав третій! В наслідок соціалістичної псевдо-української політики над Україною панують і не Українці, і не соціялісти — а для України яка з того користь? Хотьби історичні лекції не минули на дармо! Та навряд. Так було, так є і так буде вічно, поки існують люди, що не знати з якої причини, — хіба через якесь непорозуміння звать себе Українцями, що за химерні примари соціалістичних утопій свідомо віддали і віддають на поталу чужинцям Рідний Край і Рідний Народ...!

Райхенберг, 22/III.1921.p.

IV. Між першим і третім універсалом.

"... Додре ходите в ярмі,
— Ще краще ніж батьки ходили".

Т. Шевченко.

Від самого початку революції відносини між московською демократією і Українцями були далекі від добрих.

Почин тому дала московська демократія в особі "советов", а потім і офіційальний уряд,

який був представлений тоді вершками московської Демократії від К.-Д, до С.-Р. включно.

Почалося з того, що київські "совети" обіцяли "штиками" розігнати Всеукраїнський Зїзд у Києві, який відбувся в квітні, колиб той зїзд схотів оголосити автономію України.

Далі почалася гостра боротьба з [Центральною Радою](#) за українізацію війська, що не вгавала аж до останніх днів існування ["Временного Правительства"](#).

Потім на чергу прийшла справа оголошення деякої автономії деякій частині України.

В інтервалах між тими більшими справами все виникали як наслідок тої безперестанньої боротьби якісь менші: боротьба з московським відпоручником [Оберучевим](#), повстання Полуботківців і усмирення його Богданівцями, нарешті висилка на фронт Богданівців і розстріл їх московським військом коло Боярки і т. д.

В тій боротьбі перемога здебільшого лишалася на боці московської демократії, бо демократія українська, яка була заступлена в Центральній Раді виключно соціялістами, завжди поступалася своїми домаганнями перед "братнім" народом во імя "вищих" інтересів. А найвищим інтересом тоді, — спільним для демократії й недемократії цілої Росії

було "збереження єдиного революційного фронту".

По простому, говорячи звичайними словами, се було стремління зберегти за всяку ціну російську державу, що під тиском як зовнішніх, так і внутрішніх факторів тріщала "по всім швам".

Українська соціалістична демократія в [Центральній Раді](#) прикладала з свого боку усіх сил, щоби зберегти оте "єдинство революційного фронту".

Чільні мужі її що дня офіційно й неофіційно давали обіцянки і клятви, що Україна ніколи не зрадить "єдинству".

Проф. [Грушевський](#) і [Винниченко](#) їздили до голови "Совета солдатських депутатів", з такими запевненнями.

На селянському й військовому українських зїздах офіційні представники від Центральної Ради й найсильніших українських соціалістичних партій [С. Петлюра](#) (С.-Д.) і [М. Ковалевський](#) (С.-Р.) завзято поборювали й кричали "ганьба!" на українських самостійників, оголошуючи їх "буржуями", "поміщиками" і "ворогами трудового українського народу".

Генеральний секретарь Центральної Ради [С. Петлюра](#) разом з [Керенським](#) писав накази до українського війська про наступ на фронті.

Богданівці усмиряли Полуботківців, які хотіли скинути [Оберучева](#).

Голова Генерального Секретаріату [В. Винниченко](#) клявся перед журналістами, що українське військо ніколи не покине фронту, так само як і він з своїми товаришами не зрадить єдиному російському революційному фронту, бо він є найсамперед соціаліст, а тоді вже Українець і т. д. і т. д.

Та московська демократія і з "Временного Правительства", і з "Советов", і з різних соціалістичних і несоціалістичних партій, і позапартійна не вірила ні на гріш "хитрим малоросам" і мала в тім повну рацію, бо те, що говорилося ніби офіційними представниками українського народу в Києві, зовсім не так почувалося й представлялося Українцям поза Києвом.

У нас в Полтаві всі ті столичні розмови й події відчувалися також дуже в нашім громадськім життю.

Боротьба з центру переносилася й на периферію, а ми прецінь жили так недалеко від Києва! Серед головних діячів [Центральної Ради](#) було так багато Полтавців!

В Полтаві, як здається і по цілій Україні, в ті часи українське громадянство поділилося на дві нерівних групи: одна одобрювала поведінку Центральної Ради, друга хоч і не одобрювала й гостро критикувала, та тільки

не прилюдно, а між "своїми", бо прилюдно ніяк було виступати проти [Центральної Ради](#) таким Українцям, які понад усе ставили: "єдність українського національного фронту", без огляду на тих, хто сей фронт заступає і обороняє.

В першій і більшій групі були звичайно соціялісти, що не могли офіційно ганьбити своїх товаришів, яких самі вибрали до українського Парляменту й уряду. Але чим далі, тим більше й серед них ставало незадоволених занадто вже угодовою політикою їхніх делегатів.

Те незадоволення в різних словах і з різних боків доводилося вислухувати від Полтавців репрезентантам Центральної Ради.

Пригадую Полтавські Губернські Земські Збори незабаром після [першого Універсалу](#).

На ті збори з офіційним дорученням від Центральної Ради прибув [Б. Маргос](#).

Найважнішим питанням на зборах було відношення до Центральної Ради і до самого Універсалу.

"Кадети" випустили тоді відозву, в якій гостро осуджували сей акт Центральної Ради і її саму за те, що вона осмілилася взяти на себе функції уряду, без дозволу на те й уповажнення законного "Временного Правительства".

В поповнений склад "Губернських Зборів" тоді входили поза звичайними гласними старого

вибору, ще й вибранці від громадських організацій.

Більшість старих гласних разом з Кадетами гостро нападали на [Центральну Раду](#); нові — головне Українці (виключаючи відомого Хрустальова-Носаря з Переяслава, московського С.-Д. — меньшевика, який прилучився до "старих") — обороняли.

В результаті Збори не тільки висловилися за Центральною Радою і осудили поступовання Кадетів, але й асігнували в розпорядження Центральної Ради двісті тисяч рублів.

Дехто з соціялістів Українців звернув тоді увагу [Мартосові](#), що Центральна Рада могла поводитися далеко сміливіше, бо в тім разі все знайде собі оборону серед українського народу. Я з свого боку закинув, що соціялістична політика Центральної Ради і єднання з московською демократією не відбудують України.

— Знайте, що коли хто й відбудує Україну, то тільки ми — соціялісти! — відказав він мені з своєю звичайною самопевністю.

Тепер, після того, як соціялісти вже ось більш як три роки відбудовують Україну, як до того "відбудовання" в великій мірі приложив руки сам Б. Мартос, я дуже часто згадую його пророцтво і оглядаючися з тяжким жалем на оту творчість, одне питання все хочу поставити будувателям:

— Чи довго ще вони отак "відбудовуватимуть" Україну? Коли нарешті вони дадуть спокій нашому бідному народові і нещасній нашій Батьківщині?

Та й друге ще:

— Хто тепер підніме на себе тягар, щоби полагодити — хто зможе, хто здолає утримати від остаточної руїни оту будову?

* *
*

Відносини між Українцями і московською демократією і недемократією тим менше надавалися до поліпшення, що з московського боку не тільки нічого не робилося в тім напрямку, а навпаки: неоднократні спроби з боку української соціалістичної демократії знайти стежку для обопільного порозуміння і обопільної оборони зустрічалися недовірливо, а то й ворожо.

Московські соціалістичні діячі охотно входили в порозуміння з українськими соціалістами, коли вигідно було для Москвинів і, раз використавши Українців, лишали їх своїй власній долі.

Поводження в тім напрямку Москвинів, без різниці партій, було однаково цинічне: здавалося, що вони не гості на українській землі, котрі повинні бути вдячні за той хліб, що від українського народу їдять, а навпаки, хазяйни, які найпильніше доглядають за своїм добром і своїми слугами — Українцями.

Добро Росії, спасіння російської "найдемократичнішої" республіки, єдинство російського революційного фронту, — се були незмінні гасла, що до нудоти обридло нам їх слухати від ріжнопартійних представників «братнього" народу. Про Україну, або українські інтереси з них ніхто не заікався, а коли хто з Українців насмілювався про те нагадати, то діставав нераз гостру відповідь від московсько-інтернаціональних "оборонців усіх покривджених і пригнічених". Ще добре, коли кінчалося на докорах в "шовінізмі", а то Українців обьявлялося просто зрадниками, які встромляють ніж в спину «російської революції"!

Особливо давалися в знаки оті докори українським несоціялістам.

Годі було десь на зборах, в міській Думі, або в газеті піднести голос в обороні українських національних інтересів незалежно від "общерусских", за Україну саму — без Росії, або щось подібне: з боку московських демократів (тоді всі були "демократи" і "республіканці", недемократи ніби враз счезли десь), як горох з решета сипалися докори в роді наведених на голову того, хто насмілювався на таке зухвальство, — а соціялісти ще й додавали раз-у-раз свої прикраси, в роді того, що "пролетаріят цілого світу має однакові інтереси", або, що "робітники не мають батьківщини" і т. п.

Такі способи полеміки і оті приспіву не тільки дратували й ображали національно настроєних Українців — вони справді визивали ненависть і непримириму ворожнечу до цілого "братнього" народу, якого ні одна партія, ні один окремих член не підніс голосу ні в цілій Росії, а тим більше на Україні проти такого трактовання інтересів свого "меншого брата" на його власній землі!

Пригадую якось на засіданні Міської Думи, коли один гласний-більшевик виголосив проти когось з нашої фракції промову, оздоблену звичайними "інтернаціональними" прикрасами, не витримав навіть дуже спокійний і коректний [Гр. Коваленко](#), мій сусіда при думським столі.

— Знаєте, який громадянин найбільше підходить під таку характеристику: що й батьківщини не має, або має її там, де його ліпше годують, — громадянин, що тільки й дбає і говорить про те, аби кишка йому була повна? — Отакого "громадянина" я годую в хліві, — там його й батьківщина, бо їсть добре!

— Що Ви, Григорію Олексієвичу, — боронь Боже почують! Отсе так "опреділили"! Що якби отаке опреділення та виголосити десь на якімсь "Інтернаціоналі"? Та за таке блюзнірство правовірні Вас на шматочки рознеслиб!...

— Нехай! Я слава Богові не "правовірний", то й говорю по щирости те, що думаю, не ховаю своїх справжніх думок за дурною балаканиною!

Коли звичайні члени московських соціалістичних партій отак поводитися на Україні, то їхні лідери підпірали їх і підводили "ідейний" ґрунт під таку поведінку. Правда, "ідейність" того ґрунту не розминалася ані трохи з реалізмом і практичністю.

Так відомий лідер С.-Д. меншевиків — Плеханов писав тоді в своїм органі (вже не пригадую його назви, — здається чи не "Сын Отечества?"), що відділення України від Росії загрожує катастрофою, що колиб тепер Україна відділилася від Росії, то остання на довгі часи вернуласяб до такого стану, в якому вона була при Олексію Михайловичу.

В "Русском Богатстві" хтось з найповажніших московських С.-Р. (коли не помиляюся Чернов) писав отверто й різко, що московська демократія не допустить ніякого сепаратизму України, що долю України мають право вирішати й вирішать тільки всеросійські установчі збори, а ніякі [Українські Центральні Ради](#), чи Українські Установчі Збори!

Дивним мені здавалося тоді, тай тепер ще здається, що серед Українців були і є люде, які вірять, що московська демократія якогоб то не було соціалістичного, чи несоціалістичного

толку — дозволилаб коли небудь, при яких-би то не було умовах, щоб український нарід
свобідно виявив свою волю!

Або незрозуміло мені, чому деякі Українці тепер нарікають на московських
большевиків і прислухаються ніби з вірою до обіцянок московських меншевиків або С.-
Р.?

Те, що тепер роблять з Україною большевики, почав робити в міру сил своїх ще
[Керенський](#), а докінчать, коли доля їм усміхнеться, Чернов, Маслов, Авксентєв, Мілюков:
— кому доведеться довершувати почату большевиками справу другого "собіранія
Государства Россійскаго".

Ріжниця між московськими большевиками і С.-Р., чи меньшевиками тільки в тім і
полягає, що перші вміли "дерзнуть", — а інших тепер оскома напала!

* *
*
*
*

Як не дбали в Києві про "єдинство російського фронту", в провінції — отже і у нас у
Полтаві — дуже гостро відчувалися труднощі утворення того "єдинства".

Українські соціялісти, що не могли бути сліпими й глухими, хоть може й свідомо
заплющували очі та затикали вуха, все більше розходилися з своїми товаришами з
московського табору.

Раз-у-раз виникали сварки в "советах рабочих і салдатских депутатов". Українці

ніяк не могли переконати своїх товаришів у "Советах", що прецінь [Центральна Рада](#) також складається з соціялістів і навіть не з самих українських. Для "товаришів" ті аргументи не мали ніякого значіння: Українська Центральна Рада була для них вже тому і тільки тому "буржуазною", що вона була українською!

Особливо загальне обурення вибухло серед Українців тоді, як [Керенський](#) на всеросійському зїзді громадських діячів у Москві осмілився кинути українському народові, що він продає свого "брата" за тридцять сребряників!

Помимо того, що були обурені на Керенського, не могли простити й українським депутатам, які були на зїзді, що вони лишили без відповіді таке зухвальство.

З таким докором звернувся й я до одного з Полтавських делегатів О. Янка (укр. С.-Р.).

— Вам настільки засліпила очі соціялістична єдність, що Ви не насмілилися виступити проти московського "товариша", коли він перед цілим світом незаслужено оклеветав і образив цілий Ваш нарід, в тім числі і Вас самого!...

— Вірите мені, що я був і тепер є обурений на Керенського не менше як Ви, і колиб мені була спроможність, то відповів-би так, що й Ви похвалилиб.

— Чом же не відповіли?

— Тому, що не дали! Коли я попросив слова у президії, то мене запитали, в якій справі маю говорити, а як я сказав, що хочу відповісти [Керенському](#), президія категорично заявила, що нікому з Українців в тій справі голосу не буде дано. Не допомгло й моє покликування на те, що й я був колись членом російської партії С.-Р.: мої колишні товариші по партії й особисті знайомі, з котрими я разом поневірявся в Сибіру, обіцяли, що силою стягнуть мене з трибуни і не дадуть нікому з Українців говорити, хоть би прийшлося до того ужити найкрайніших засобів. Я їм тут же зложив урочисту обіцянку, що поки живий буду, нічого спільного з ними й з їхньою партією мати не буду! Нічого не допомгло, і нам нікому не дали говорити, через те багато з нас одразу й покинуло зїзд.

Я не хотів вірити. Те, що він розказував, було неймовірне навіть для московських соціялістів. Та його слова підтвердили інші, а зрештою і годі було знайти яке инше пояснення у тій — мабуть для цілого світу цілком незрозумілій мовчанці представників українського народу на таку нечувану й нічим неоправдану йому образу!..

* *

*

В перших числах серпня одержав я від небіжчика І. Стешенка, (тодішнього Генерального Секретаря справ освіти в [Центральній Раді](#)) призначення мене комісаром освіти від Української Центральної Ради на Полтавщину.

Стешенко вже раніше просив мене прийняти сю посаду, та я вагався. Нарешті під натиском місцевих українських організацій (головно Губернської Земської Управи) і після одноголосного вибору на спільнім засіданні представників українських організацій — я згодився і прийняв оте призначення.

Стешенко викликав мене телеграмою до Київа, щоб дати мені особисті інформації, і саме на передодні Спаса (5. серпня ст. ст.) виїхав я вечернім потягом до Київа.

Разом зі мною їхав у своїх справах [Михайло Токаревський](#) — тодішний член Полтавської Губернської Земської Управи.

Темою дня була тоді "автономія" для України, якої домагалася Центральна Рада від уряду [Керенського](#).

Самої автономії тої не так багато вже й просилося, та Керенський довго змагався і нарешті по гострих суперечках, особистій подорожі і безконечних висиджуваннях в міністерських передпокоях "самого" [В. Винниченка](#) — сей останній привіз для Центральної Ради від московського уряду дуже обшарпаний проєкт автономії і то не для цілої України;

а тільки для 5 губерній (Полтавщина, Чернігівщина, Київщина, Волинь і Поділля). Від України відтинався гірничий басейн і Чорне Море.

Українське громадянство в Полтаві все без винятку, було дуже обурено на [Керенського](#) і певне було, що [Центральна Рада](#) такої автономії не прийме і піде на отвертий розрив з Москвою (власне тоді з "Петроградом").

У вагоні тільки й балачки було, що про найближче засідання Центральної Ради, де малося обговорювати відповідь від Керенського.

Поруч зі мною на лавці сидів офіцер і читав українську газету. Незабаром ми розговорилися.

Розмова звичайно на болючі теми.

Виявилось, що він свідомий Українець, з Кубані. Делегат на перший український військовий зїзд; тепер по службовій подорожі вертає на фронт.

— Як Ви думаєте, чи прийме Центральна Рада пропозицію Керенського? Запитав я його.

— Думаю, що ні, а колиб приняла, то зробилаб непоправиму помилку. Принаймні українське військо ніколи не згодиться на той вчинок.

— Чому так?

— Ви не можете собі уявити, як ми — Українці на фронті не можемо терпіти "нашого"

міністра [Керенського](#) (він тоді був військовим міністром) і всіх його поприхачів: отих московських комісарів, контролерів тощо. Зараз на фронті через них виникла й триває чим далі все гостріша отверта ворожнеча і боротьба між Українцями й неУкраїнцями. Вони усіх сил і можливих засобів вживають, щоб не дати нам зорганізуватися й виділитися в окремі національні полки. Коли й далі не змінять своєї політики — дійде до збройної боротьби між Українцями й Москвинами.

— А як же фронт? Хиба Ви не боїтеся, що Німці прорвуть фронт і тоді всім буде біда?

— Ніякої біди не буде, бо ніхто нашого фронту прорвати не збирається, тай проривати вже нема чого. Фактично, коли ще хто й має вигляд війська, то тільки "національні" полки: українські, латишські, кавказькі, тощо, а справжні "руські" полки вже давно відмовилися воювати, "побольшевичилися," — тільки й знають, що "брататися" з Німцями; колиб не кулемети та артилерія в тилу, то вже давно повтікалиб з фронту.

Німці це все прекрасно знають і тримають на фронті лише сторожу про око людське, а більшість війська одіслали з нашого на західний фронт. Знають, що після знаменитого "Тарнопольського прорива" на

ніякий "прорив" ми вже не здатні, як і до бою нездатні, навіщож їм починати з нами? Досить клопоту мають з Французами та Італійцями: де вже їм до нас!

— Що ж воно далі буде ?

— Коли [Центральна Рада](#) не послухає нас українських вояків, то буде зле й для неї і для цілої України, — бо й українське військо збольшевичиться й зійде ні на що.

— Щож вона малаб робити ?

— Оголосити самостійність України й одізвати на оборону собі з фронту українські війська.

— А чиж вони підуть?

— Всі як один чоловік!

— А чи їх пропустять інші війська?

— Як не пропустять — силою пробемося, однаково виходу немає: зимою всі помремо з голоду та холоду, ліпшеж дома обороняти свій край та свої хати від страшної й дикої орди, що посуне з фронту не яким другим шляхом, тільки через Україну.

— А Центральна Рада знає про настрій серед українського війська?

— Дуже добре: ми трохи не що дня посилаємо свої домагання до [Петлюри](#).

— Щож він?

— Він говорить, що на те не пора, і Центральна Рада не може порвати з російською демократією, що мусимо слухати [Керенського](#) та його комісарів.

— Як Ви поясняєте оте відношення до українського війська з боку [Центральної Ради](#)?

— Думаю, що там дуже злі політики, або люде, які не вірять і бояться свого власного народу, бо колиб вони вірили свому народові, то не боялисяб тримати близько коло себе той народ при зброї.

— А хиба вони бояться?

— А вжеж бояться!

— Чогож?

— Того, що якби українське військо вернулося на Україну, то не допустилоб ніяких компромісів ні з Керенськими, ні з Рафесами, бо по нашому єдине гасло тепер на часі:

"Україна для Українців!"

— Не вжеж так багато "самостійників" серед війська?

— Майже всі.

— Чомуж ви кричали "самостійникам" "ганьба!" на першому військовому зїзді разом з [Петлюрою](#), а далі й вибрали його на секретаря військових справ?

— Не всі кричали. Кричали тоді під впливом агітації та демагогії темніші та дурніші, а тепер два місяці життя нас всіх багато дечого навчило.

— Чом же ви в такім разі не запротестуєте проти поведінки Центральної Ради й не виберете иншого Генерального Секретаря замість Петлюри?

— Тому, що ми військо. А поки ми військо й хочемо ним лишатися, наша справа є слухати наказів, а не політикувати і бавитися у вибори. Тим більше, що отверте незадоволення на наш уряд з нашого боку дасть зброю в руки нашим ворогам. Зрештою ще зовсім не є виключено, що ми представимо ультіматум [Петлюрі](#) й [Центральній Раді](#), коли вони не покинуть своєї "соглашательської" політики. Хай вибірають: або українське військо, або Рафес та Сухових! (Обидва заступники національних меншостей в Центральній Раді і завзяті противники українських змагань. Перший від "Бунда", другий від московських С.-Р.).

Наприкінці нашої розмови він висловив свій жаль, що не може бути в Києві на засіданнях Центральної Ради, бо мусить поспішати на фронт.

На другий день у вечері ми з Токарев-ським прийшли до Педагогічного Музею, де містилася Центральна Рада і де сьогодні мало відбутися засідання "Малої Ради" в справі "автономії".

У вестібুলі Музею тиск людей: всякому хочеться пройти в кімнату засідання, та туди пропуск трудний, — тільки після протекції.

Серед депутатів і діячів Центральної Ради вітаємо наших знайомих, а [Токаревський](#) ще й партійних товаришів з У. С.-Д. Він підходить до [Б. Мартоса](#), який розмовляє з

В. Садовським і між ними трьома зав'язується розмова на пекучу тему дня: чи прийме [Центральна Рада](#) "куцу" автономію, чи ні?

Мартос переказує свіжу новину, що українські С.-Д. головне після домагань [Винниченка](#) рішили хоть "куцу" автономію, але прийняти. Причина та, що не хотять і не мають сили порвати з іноплеменними демократами — головне з московськими.

Ми ще в день чули про щось подібне. Переказувалося, що [Винниченко](#) поставив навіть ультіматум: або Центральна Рада приймає "куцу" автономію, або він резигнує з секретарства. Українські Соціяльні-Демо-крати не мали ким його замінити, і се було ніби не останнім мотивом, щоб пристати на його пропозицію.

[Токаревський](#) був незадоволений сею постановою своїх партійних товаришів і висловив своє незадоволення Мартосові. Сей обстоював Винниченковську позицію, і між ними зав'язалася жвава дискусія. Нарешті Мартос досить роздратовано, але ніби напів у шутку говорить Токаревському:

— Та що з Вами говорити! Ви там у Полтаві від якогось часу, здається, усі "самостійниками" поробилися! Чи не правду я кажу? — звертається він до В. Садовського, шукаючи собі в нім підпомоги.

— Може й правду, тільки я й сам давно вже "самостійник"!

[Мартосові](#) видно ніяково стало від тої несподіваної відповіді, а мене, що з боку прислухався розмові, так само вразила, але приємно така несподіванка й для мене.

Річ в тім, що В. Садовського я знав від давна ще по Київському Університетові. Ми вчилися з ним в один час (він на правничому — я на природничому факультеті в 1903—1907 роках). Дуже часто здибалися ми на ріжних студентських зборах. Він уже в ті часи був правовірним українським марксистом. Хоч зле говорив по українськи, та проте часто виступав з промовами, при чім незнання української мови любив надолужувати цитатами (звичайно в мові московській) з Каут-ського й інших марксистських авторитетів.

Як тільки він бувало вийде на катедру, так ми (кілька студентів — Українців не С.-Д. партії, які все трималися купи), зараз дивимося на кишеню його студентської "тужурки" — чи дуже віддимається вона від марксового слова. І після кількох фраз він звичайно лізе до кишені й томить збори довжезними цитатами з "святого письма" — як ми сміялися тоді з "правовірної" літератури.

І от тепер така еволюція! Справді *tem-pora mutantur et nos mutamur in illis!* — Я мусів віддати належне московським соціялістам, що навіть давніх українських марксистів здолали повернути на самостійників!

На кілька моментів мені вдалося пробратися

до салі, де засідала "Мала Рада".

З великою утіхою, яку рідко коли доводилося мені зазнавати, вислухав я промову Жида — Сіоніста (на превеликий жаль тепер не можу згадати його прізвища).

В імені своєї фракції він домагався від [Центральної Ради](#), щоб вона стала твердою стопою раз на все на ґрунті суверенности українського народу, і коли він того потребує, то й на ґрунті самостійности України.

— Уряд [Керенського](#) облесливими словами до жидівської демократії старається притягти її на свій бік і посіяти роздор між українським та жидівським народом, щоби самому скористати з того роздору. Та я від імені Сіоністів, за якими більшість жидівського народу, заявляю, що справжній народ жидівський на такий шлях не ступить і ми уживемо для того всіх сил. Ми були, є і хочемо бути льюальними супроти українського народу, пропонуємо наші сили і обіцяємо вірно служити Центральній Раді, а коли вона ухвалить — то й самостійній Українській Державі!

Я був до глибини зворушений його промовою, яка мені здавалася надто характеристичною на тлі настроїв і поступовань українських партій!

Та ось виступає другий заступник "національної меншости" московський С.-Р. Сухових. Починається звичайна нудна балаканина:

— ... Інтереси трудового крестянства і

пролетаріята ... Вузкий націоналізм і шовінізм ... вода на кольоса контрреволюції і буржуазії... нож в спіну русской революції. — і т. д. і т. д.

Мені так занудило від тої промови, так противно стало, що я вийшов з салі і сумно помандрував до дому спати. Результати однаково були знані наперед: аджеж українська соціалістична демократія вже порішила на партійних засіданнях прийняти пропозицію Коренського, щоби не розривати з "московськими братами"!..

В одному я пересвідчився наочно ще раз: коли "ситий голодного не розуміє", то голодний голодного дуже добре розуміє!

Я досі знав і поважав Сіоністів. Мав серед них багато одностудців і добрих знайомих; розумів їх і співчував їм, як і тепер співчуваю від усієї душі. Та отой виступ зародив в мені (та мабуть і не в одному Українцеві) справжні братерські почування до тих людей, яких доля так подібна до нашої, і які так само на власній шкурі випробували не тільки всі можливі утиски яко заступники недержавного народу від його державних велителів, але й прийняли на себе добровільно всю клевету і грязь від власних компатріотів, — отих найгарячіших оборонців "інтернаціональної ідеї", які не згірше своїх українських братів на світових торжищах торгують іменем, честю й інтересами рідного народу!

Отак народжується почуття міжнаціональної любови й братерства не тільки між вельможними заступниками міжнародного соціалізму, що взяли собі на теє не знати від кого патент, але й між скромними репрезентантами ріжноплеменної "буржуазії", котра вже самим своїм існуванням, по самій своїй істоті — ніби мусить бути є джерелом "національної ненависти і шовінізму!"

Як не дбала українська соціалістична демократія про добрі відносини з московською — відносини ті ставали все гірші й гірші.

При кінці літа мало вже хто з Українців не втерів надії на можливість порозуміння. Скрізь, де тільки доводилося здибати Українцям з не-українцями у нас в Полтаві — скрізь виникали сварки, суперечки, непорозуміння. Навіть в "Советах" робочих депутатів, де засідали — здавалося — найбільше близькі між собою у своїх світоглядах люде, і там проти Українців велася отверта війна: в Полтавськiм "Советі" раз-у-раз счинялися цілі баталії на українськiм ґрунті.

Ніякі уступки, ніякі жертви, ніяка запобігливість з боку українських соціалістів не вистарчала для їхніх московських товаришів, що прагнули повної і безоглядної влади на Україні, так як і скрізь по цілому простору "Єдиної і Неделімої".

До офіційного уряду [Керенського](#) після його "куцої" автономії та "тридцяти сребрянників" -

пропало не тільки всяке довіря, якого власне не багато й раніше було, але з'явилася ворожнеча, що чим далі, все більше переходила в отверту ненависть.

Як не дбали політики з [Центральної Ради](#) й лідери українських соціалістів загладити оті національні суперечності і вивести громадянство на "єдиний соціалістичний" фронт, — під напором життя й тогож самого громадянства мусіли вони уступати, і чим далі, то все більше доводилося їм самим ставати до національної боротьби.

В таких відносинах застала нас большевицька революція у жовтні.

Не можна сказати, щоби в Полтавщині большевики мали під собою міцний ґрунт або симпатії. Вони мали свої осідки по "советах", в "четвертій полку", нарешті за большевицьке гніздо рахувався "авіаційний парк".

В міській Думі було кілька гласних большевиків.

Звичайне населення — середній "обиватель" дивився з острахом на рядових большевиків, боявся зустрітися з ними десь в ночі на одинці, а з більш інтелігентними — унікав взагалі зустрічі й знайомства.

В можливість большевицького державного перевороту мало хто вірив, бо з одного боку полтавські обивателі, далекі від державного центру не могли собі навіть уявити наскільки слабо тримався уряд [Керенського](#), а з другого

боку трудно було допустити, щоб ціла велика держава не спромоглася встояти проти купки людей, які в цілій своїй ідеології й практиці мало чим ріжнилися від звичайних "рицарів темної ночі".

Провінційальний обиватель, вихований на пошані перед висотою "русской культури" і "велічієм руссаго народа" не міг-би тоді повірити, колиб йому хто спробував намалювати оту "висоту" та "велічіє" дійсними фарбами, так як вони стали от тепер перед очима світу.

Тому, коли виникла "октябрська" революція, у нас всі були певні, що [Керенський](#) задушить її так, як задушив уже був подібну "революцію" в літі і недавній виступ генерала Корнілова.

Як раз з нагоди виступу останнього Росія устами міських і земських самоврядувань, громадських установ і товариств, численними їхніми резолюціями ніби піддержала було Керенського; громадська думка ніби стала на його оборону (тоді ще мало хто знав в подробицях цілу ту авантуру і ролю в ній Керенського). Тепер Росія знова "піддержувала" свій уряд; знова виносились резолюції з осудом большевиків і довірям Керенському по цілій державі.

Полтавська Дума також мала сказати своє слово. В тій справі призначено було надзвичайне засідання, а з огляду на інтерес

для полтавського обивательства навіть у великій салі "Музикального Училища", а не в помешканню Управи, як звичайно.

Полтава була певна, що тепер, як і в Корніловській історії Дума однодушно осудить виступ большевиків і висловить довіря [Керенському](#). За те говорив сам склад Думи, де на 60 гласних було щось кілька большевиків.

Перед засіданням навіть не відбулося наради по фракціях, як бувало звичайно, щоб зговоритися що до спільної резолюції.

Промови почали меньшевики, і гостро критикували й осуджували большевицький виступ. З ними в спілці йшли бундовці й кадети — решта несоціялістичних гласних, очевидно, мусіла прилучитися до них, і величезна більшість для протибольшевицької резолюції була забезпечена.

Якеж здивовання, розчаровання, а далі гнів і зневагу прочитав я на обличчях "урядово" настроєних гласних, коли я виступив (особисто від себе, бо не успів порозумітися з своїми товаришами по фракції) з промовою, в котрій зазначив, що для мене як Українця, однаковісенько, хто буде правити Росією: чи Керенський, а чи Ленін, аби Україною правив український уряд. Тому я пропонував від себе резолюцію, в котрій Полтавська Дума, не вмішуючися до боротьби в Росії зазначала своє льояльне відношення до "одинокого

правомочного уряду на Україні — [Української Центральної Ради](#)".

Моя промова була як грім з ясного неба, а успіх її був несподіваний для мене самого. Мало того, що з нею погодилася моя фракція — до моєї резолюції одразу прилучились українські соціялісти, а що мене найбільше вразило й здивувало... московські большевики!...

Вони просили тільки вставити кілька слів про інтереси пролетаріята і трудового селянства на Україні, що їх ніби найкраще обороняє Центральна Рада, але в таких мягких виразах, що ми одразу згодилися, і таким чином проти резолюції за "уряд" стала резолюція за Центральну Раду, яка мала за собою коло двадцяти голосів.

Решта іноплеменних соціялістів, побачивши такий хід річей завагалася й обявила себе невтральною. Так само до невтральних прилучилися й деякі Жиди-несоціялісти.

Ніякі зусилля кадетів і меншевиків перетягнути декого з менш "шовіністично" настроєних Українців на свій бік, або вивести невтральних з невтралітету, недовели ні до чого.

Кількаразове голосування дало такі наслідки: нарівно голосів за обидві резолюції (здається, що за мою один раз було навіть на один голос більше) і щось коло третини повздержавшихся від голосування. Так і розійшлася Дума без ніякої резолюції.

Кадети метали на мене громи й блискавиці.

На слідуєчий день мене обявлено большевицьким "папою". Довго ще потому не могли вони мені забути того виступу і дражнили мене "большевиком".

Тільки справжні большевики не виявляли до мене по тім випадку, як і до того, ніякої симпатії: ніщо не перемінилося в наших дотеперішніх відносинах — холодних і недовірливих.

Ми дуже добре розуміли один одного!..

[Керенський](#) впав, і в Росії запанувала анархія і большевики. Ми — Українці не думали, щоб большевизм довго держався в Росії. Всім цікаво було і всі чекали, що скаже Україні [Центральна Рада](#), яка тепер мала зробити історичний крок.

І вона нарешті сказала своє слово: зявився [Третій Універсал](#).

Я не бачив ні одної душі ні тоді, та й потім щоб тим універсалом по щирости була задоволена і вірила-би, що його можна хоть в частині провести у життя.

"Не відділяючися від Росії" — він заповідав "Всеукраїнські Установчі Збори"; касував право власности на землю і "урядово" запроваджував 8-годинний робочий день.

Для всіх ясною була нещирість тих, що його писали. Коли не відділяємося від Росії, то навіщож свої власні Установчі Збори? Який має бути тепер наш звязок з Росією?

Коли власні Установчі Збори, то чому тепер наперед зазначається без волі народу і установчих Зборів ота ніби вічна злука з Росією?

Касується право власности на землю... Хоч далі йшли пояснення, що земля і поміщицький інвентарь стають власністю держави, та для всіх було ясно, що раз скасовано право власности для одних, то ні для кого вже воно істнувати не може. Всі від того скасування чекали найприродніших наслідків: — грабіжів і різні.

Одиноке, проти чого ніхто не говорив се був 8-годинний робочий день. Але як його можна було перевести у життя? Якими засобами розпоряджала для того [Центральна Рада](#)? Яку реальну силу мала вона взагалі в своїх руках, щоб підперти свій Універсал?

Всі знали, що ніякої.

Єдину силу, що могла-би стати в її обороні — українське військо вона сама вислала далеко від себе на фронт. Тай чи одностайне схотілоб військо обороняти скасування прав власности на землю і прінціп "невідділення від Росії?"

На український "народ" надія була слаба, бо й самого українського народу як такого не було й офіційально не признавалося: Центральна Рада та її діячі весь час "розслоювали" народ на "пролетаріат" і "трудове" селянство з одного

боку — антиподами яких очевидно мала бути друга частина народу: "непролетаріят" і якесь "нетрудове" селянство з другого.

Всі добре бачили, хто є ворогом [Центральної Ради](#), і ніхто певно не знав, хто власне є її друзями?

Ясно видно було, що Центральна Рада [третім Універсалом](#) хоче запобігти большевизмові на Україні, та не менш ясно було й те, що в такий спосіб вона не може досягнути цілі, тільки навпаки: утворює для нього шлях.

Тимчасом в неукраїнських колах з огляду на події зайшла деяка зміна поглядів і тактики, що до української справи взагалі і Центральної Ради з окрема.

Доводилося вибирати між Леніном і Центральною Радою: інших урядів не було, і хоч-не-хоч усі урядові інституції мусіли звертатися до Центральної Ради.

Якось незабаром по обнародованню Третього Універсалу зустрівся я з К.-Д. Дмитром Ярошевичем.

Се був один з найбільш непримиримих противників українства і оборонець єдинонеделімської політики. Ми з ним дуже часто сперечалися на різних зборах і в двох між собою.

— Ну, тай щож воно буде? — питається він мене.

— Буде Україна!

— Ох, не буде!

— А чом биж їй і не бути?

— А тому, що [Центральна Рада](#) не вміє її збудувати! Тепер такий момент, що всі піддержалиб Центральну Раду й Україну проти большевиків, та вона сама не хоче. Росія валиться — треба спасати що можна. Будуйте Україну, ми вам поможемо, алеж будуйте, а не спихайте її в огонь добровільно!

— Хтож її спихає?

— Слухайте, будемо говорити отверто: [третій універсал](#) видано, щоб спасти Україну від большевизму. Хибаж можна спасати від большевизму большевицькою тактикою? Скасувати право власности на землю легко на письмі, а що скаже на те народ? Як він прийме оте скасування? Хиба Ви не знаєте настроїв серед селянства? Бідніші селяне зрозуміють се як право грабувати поміщицькі маєтки, а там прийде черга й до селянських таки, наперед багатших, а далі й бідніших. Більш заможні елементи проклянуть Центральну Раду і відцураються від такої України, яка їх грабує, починається розбрат між самим українським народом, а які з того всього вийдуть остаточні наслідки? Незабаром придуть московські большевики вже на готове, і ті, на кого думає опертися Центральна Рада — сільський пролетаріят любесенько перейдуть до большевиків, до московських большевиків, бо вони їм дадуть

ще більше: дозволять прямо і явно грабувати. — Аджеж большевикам нема чого теряти на Україні, а жертвуватимуть не своїм добром: натомість їм самим мусить з того українського добра перепастися "львиная доля". А землевласникові чи не все одно з чийого дозволу його грабуватимуть: чи з українського, а чи з большевицького? — Він захищати [Центральну Раду](#) тоді не стане!

Я щось відповідав йому, якось намагався оборонити універсал і Центральну Раду, та оборонявся слабо, бо по правді мусів признати йому рацію.

Один факт мусів я при тім сконстатувати: як обставини перетворюють найзавзятіших ворогів українства на друзів, хоч і помимо їх волі. А скількож таких мимовільних друзів народилося тоді з тих, що доси були ні теплі, ні холодні?

Та нікому було використати ні тих друзів, ні обставин!...

Саме оголошення універсалу в Полтаві відбулося також без ніякої урочистости: якось сіро, буденно — ніби люде наглядно показували, що відношення до нього не може бути ліпше, ніж він сам є.

Полтавський губернський комісар Центральної Ради Андрій Лівицький оповіщав, що на площі перед готелем Воробйової буде тоді то й тоді оголошено [III. Універсал Центральної Ради](#).

Звичайно всі важніші акти державної ваги, оголошувалися у нас або в Соборі, або на великій Соборній площі при церковнім дзвоні, в присутности війська, перед святочним натовпом....

Тепер було не так. Цілий розпорядок свята взяв на себе якийсь "революційний комітет", без участі Українців — і видно було, що той "комітет" мало обходило свято, бо на маленькій площі, крім примітивної трибуни для промовців нічого не поставлено, не зроблено; ніяких оздоб — так наче на звичайний советський "митюжок" (так по народньому у нас звали "мітінг").

Українці йшли на те свято якомсь сумно, з обовязку. Несли синьо-жовті прапори, та коло кожного прапору була невелика купка людей. Не так як колись, на весні, при перших українських процесіях!

Коли читано універсал, то після кожного уступу з натовпу гукали: "Слава!", та тільки й те "Слава" було непевне, мляве й неголосне: видно не від серця.

Після відчитання виступили промовці з привітними промовами з нагоди свята. Не багато було й промовців, не багато й говорилося...

Найбільш теплу і щиру промову знову почув я від Жида-Сіоніста. Говорив по українськи, хоч видно як трудно йому було, — проте правильно майже без акценту.
(Потім

він розказував мені, що вивчив на память перекладену йому промову, бо іншою мовою, а особливо московською — вважав за нечемне говорити на українським святі).

Найбільша кількість промовців була від большевиків: — щось два чи три. Вони ніби й вітали універсал, тільки з великими "оговорками".

— "Ми піддержім Україну і [Центральную Раду](#), еслі она не ізменіт делу освободженія українського і інтернаціонального пролетаріята — еслі же нам прійдётся взятъ в свої руки его заштиту, то ми виполнім наш долг"...

Ясно було для кожного, що большевики ще не "вбилися в колодочки" на Україні і чекають тільки слухного часу, щоб "встромити ніж" в спину цілій Україні...

Якраз підчас одної з большевицьких промов величезний хор полтавських семинаристів заспівав "Заповіт", наперед тихо, а далі чим дужче.

Слова "Заповіту" перепліталися з словами промови, бо промовець не вважав за потрібне перервати бесіди задля співу хочаб "Заповіту".

" ... Похова — а — а — йте...."

"... Знамя інтернаціоналізма і мірового пролетаріята....."

"... встава — а — а — айте кайдани порвіте!..."

"... міжнародного соціалізму...."

"... і ворожою злою кров'ю...."

"... руського пролетаріата і трудового крест'янства...."

"... во — о — лю о — о — окропіте, — во — о — лю окро — о — пі — і — те!! ...!" — доносилися до слухачів уривки промови в суміш з словами співу, — і спів не переставав аж доки не скінчив промовець: ніби боролися дві стихії: Заповіт Українського Пророка до свого народу і заповіти чужих пророків...

— Яка то стихія переможе? Чи вистарчить українському народові сили виконати святий Заповіт Тарасів, а чи знов нахилить Він покірною головою в чужинецьке ярмо, як доси хилив, чужим богам поклоняючися?

Такі думки йшли мені мимохідь в голову в той час, як я хухав собі в руки, що померзли, задубіли мені на держаків жовто-блакитної корогви "Полтавського Товариства Боян"....

Розходилися по "урочистім оголошенню" так само сіренько, понуро; в деяких купках під червоними прапорами залунали було звуки "Інтернаціоналу" та й то несміло і незабаром стихли

Так відсвяткувала Полтава, "не відділяючися від Росії" великий історичний акт єдиного тепер на цілу Україну уряду: [Української Центральної Ради](#).

Назавтра після [Третього Універсалу](#) мали відбутися у нас на Полтавщині вибори до Всеросійських Установчих Зборів.

Найбільше виглядів на успіх мала ["Селянська Спілка"](#), що ніби йшла в союзі з партією [У. С.-Р.](#), а фактично була під її диктатурою.

Власне не ціла партія У. С.-Р. була в тім союзі, бо незадовго перед виборами відділилася від неї ліва частина, яка вступила в союз з московськими більшовиками і уложила з ними спільний список.

Але всі сподівалися, що й "Союз земельних Собственников" може зібрати поважну кількість голосів: бодай на одного делегата.

Всіх списків було щось коло двадцяти, але інші менш популярні списки виглядів на успіх майже не мали, бо головна маса голосуючого матеріялу — селянство були цілком під впливом і загрозою, ніби "безпартійної" [Селянської Спілки](#).

Всім українським партіям, які цілком погоджувалися поступитися своїми кандидатами на користь Селянської Спілки, бо її кандидати були в кожному разі Українці (хоча й більшість соціялістів) ходило найбільше о те, щоб в міру сил перешкодити двом спискам: кадетському і "хліборобському" (не українському), бо хоч вони і йшли нарізно (доси К.-Д. і "хліборобу" були в офіційному

союзи і разом готовились стати до виборів — аж перед самими виборами розійшлися), але симпатії досить широких кол були до кожного з них очевидні.

Кадети мали за собою міську інтелігенцію й урядництво — ["Хлібороби—Собственники"](#) — поміщиків і решту селян, які були поза "Спілкою".

Для того, щоб відтягти від них деякий більш свідомий елемент, думали було "Хлібороби-Демократи" виставити свій список, але потім після надумувань і міркувань рішили не виставляти від партії, — тільки зложити міжпартійний, несоціялистичний "самостійницький" список.

В тім списку було чотири кандидати:

Першим стояв відомий по всій Україні давній непримиримий самостійник — адвокат [Микола Міхновський](#), другим був я, третім Михайло Злобинців (мій товариш по університету і приятель, — колишній Укр. С-Д.), а четвертим інж. [Павло Макаренко](#).

Це й був одинокий "самостійницький" список № 11.

Ми не надіялися на великий успіх, бо самий список було уложено вже за кілька днів до терміну подачі: ми навіть насилу встигли зібрати потрібну кількість підписів, щоб в час подати список до виборчої комісії.

Агітації доси нами не велось ніякої, — а перед самими виборами вже й не можна

було вести через фактичну заборону з боку соціалістів.

Річ в тім, що при все ростучому безладді, "совети" хоть не мали офіційної влади, та агітацією, а подекуди й терором підбили під себе робітництво і розпоряжали ним як самі хотіли.

Незадовго перед виборами, коли мала розпочатися найенергічніша передвиборча агітація — друкарі в Полтаві оголосили штрайк, який зусиллями "советов" поширився майже на цілу Полтавщину.

Фактичного штрайку не було, бо друкувалося багато, але того, що було потрібно, або не шкодило соціалістам.

Було встановлено формальну цензуру і настановлено спеціальний цензурний Комітет. Без його дозволу і печатки ні одна друкарня не мала права надрукувати й одного слова.

А загальною постановою "друкарів" було заборонено друкувати якіб то було відозви, чи літературу, чи взагалі що небудь від несоціалістичних партій і організацій. Коли не було клейма "соціалістичний", тим самим цензура вже не пропускала: без того друкуватися не могло ніщо.

З тої нагоди в цензурному комітеті навіть зайшло було питання, чи [партія українських Соціалістів-Федералістів](#) є соціалістична, яке питання здається по довгих дискусіях і обороні себе С.-Ф. було рішено в позитивному змислі.

"Буржуазія" пустилася на старі "підпольні" способи, які колись були гіркою долею для соціалістів: друкували на гектографах. Звичайно, надрукувати в той спосіб для двох мільйонів виборців було трудненько ...

Ми й не дбали про те. Цікаво було — скільки на цілу Полтавщину знайдеться свідомих самостійників, що по своїй волі, без ніякої сторонньої агітації подадуть голос за самостійників, та ще й до того несоціалістів, — отже найбільш "еретичний" на ті часи список?

Несподівано для мене самого, я ужив способу агітації, який дав результати, тим більш для мене самого приємні, що я на них не чекав.

Якось я помістив у "Полтавськiм Вiстнику" свою статю проти статтi К.-Д. [Як. Имшенецького](#) в "Полтавском Дне" (тодiшнiй орган К.-Д.).

В тiй статi я критикував "єдинонеделiмську" теорiю i полiтику К.-Д. доводячи, що Україна не має чого шукати при Росiї, що вся "спiльнiсть" економiчних i інших iнтересiв се є тiльки москвофiльськi теревенi, щоб обдурити легковiрного читача: Москiвщинi на користь, а на шкоду України.

Невдовзi я забув про ту статю. Коли се за кiлька днiв перед самими виборами, до мене в Губернську Земську Управу, де я урядував як комiсар освiти приходить

двоє дядькiв у сiряках, з цiпками, прямо з вокзалу.

— Здорові були!

— Доброго здоров'я!

— Чи Ви будете комісар Андрієвський?

— Я. — Чим можу стати вам у пригоді?

— Ви писали оцю статтю?

Вони показали мені число "Полтавського Вістника" з моєю статтею.

— Я.

— Так ми отес приїхали до Вас на пораду: порадьте за який список нам голосувати?

— Хиба вам не радили вже інші?

— Чом не радили, багато радило, та ми Вашої поради хочемо!

— Для цього й у Полтаву приїхали?

— Для цього.

— А звідкиж ви?

Вони назвали мені глухе село Кременчуцького повіту, якого я доси ніколи не чув.

— Хиба ви багаті, щоб витратитися на подорож ізза такої дурниці?

— Хоч не багаті, та бачите витратилися. Ми не самі витрачаємося, нас ще є кілька на селі: буде душ десять — разом і зложилися, а розумне слово не дурниця, задля нього варт витратитися!

— А за [Селянську Спілку](#) не хочете?

— Як Ви порадите то й за неї голосуватимемо.

— Чи тож так мені вірите? Виж у перше мене у вічі бачите.

— Люде прочитали те, що Ви пишете, тай кажуть: "отес добре писав хтось — цей як не порадить — ніхто не порадить!"

Розуміється, я їм порадив список № 11, розказав докладно, хто в нім є, і повів як міг "агітацію" за самостійників.

Люде були дуже вдячні і пообіцяли, що всім, кого знають, іншого списка не порадять тільки № 11.

— А звідкиж ви довідалися, де мене знайти можна і що я комісар?

— До школи Ваша бамага прийшла, учитель нам і сказав, що в газеті писав мабуть ніхто інший як Ви.

Я був такий гордий як ніколи.

Я хвалився тою подією кілька днів перед усіма, хто мав спроможність вести справжню агітацію на широку скалю. Чи багато приїздило до них отак на пораду, як до мене? Чи вірили їм, офіційним і ніби монопольним оборонцям "трудящого" народу так, як мені скромному "буржую", який після проскрипції тих оборонців не мав права свобідно слова сказати перед своїм народом?

А ті, що мали спроможність вести агітацію в своїх відозвах, які скрізь порозліплювано було, лаяли нас отверто: "буржуї — поміщики".

Навіть найблизче до нас стоячі С.-Ф.и і то в одній з своїх відозв, характеризували нас як людей, що від села далеко стоять і на селянських справах не розуміються. А сеж була ще найделікатніша характеристика!...

Але трохи й нам удалося: Злобинців у Золотоноші умудрився випустити афішку від нашого списку. Ми в Полтаві дістали два примірники тої афішки.

В заклику розбіралося всі українські списки (таких було чотири: наш, С.-Д., С.-Ф. і "Спілки"). Всі списки як один похвалено ("сей хороший" і сей "хороший — український" — такі були буквальні слова) і радилося кому з Українців за який треба голосувати.

Отже: робітникам — за С.-Д., українським інтелігентам — за С.-Ф., селянам — за "Спілку", а всім Українцям, хто хоче незалежної України за № 11.

Так вели агітацію за себе й за своїх "ворогів" ті, кому віднято було слово ніким иншим, як тими самими "ворогами"!

Інтересні були й результати голосовання.

[Селянська Спілка](#) дістала всі місця крім одного, яке припало списку большевиків з лівими українськими С.-Р. А понеже першим по тому списку стояв не укр. С.-Р., а большевик, то Полтавщина мала за велику честь послати від себе до Всеросійських Установчих

Зборів нікого іншого, тільки [Троцького \(Бронштейна\)](#) — теперішнього всесильного комісара "Великій і Маля Росії".

Мені цікаво — скільки пан Троцький розстріляв на Україні колишніх своїх товаришів по списку, які так "самоотвержено" проводили його від полтавського селянства?

Справді, навряд є ще де на світі такий покірливий і льояльний нарід, як ми Українці!...

На долю нашого списку з загального числа щось коло 1,700,000 голосів, припало тисяча сто кільканадцять голосів.

Ми були цілком задоволені тим результатом: раз, що понад тисячу свідомих самостійників на Полтавщину в ті часи, то була вже не шутка, а щось поважне, а в друге — неукраїнським "Хлеборобам" не хватило кілька сот голосів, щоб вийшов їхній кандидат. Ми могли рахувати, що ті голоси припали як раз на нашу долю, — отже нашої цілі ми досягли.

Таким чином від Полтавщини на кільканадцять депутатів був один не українець, і то милостю українських С.-Р.

Не знати було, чи встоялиб на Всеросійських Установчих Зборах Українці з "Спілчанського" списку проти "єдиного російського фронту" й інших "єдинонеделімчеських" спокус,

але одно було добре: — бодай від Полтавщини говоритимуть Українці, а не продаватимуть її чужинці (за виїмком одного).

Та не так сталося, як сподівалося...

Говорити у "Всеросійським Учредітельном Собраніі" Українцям не довелося.

На ліпше, чи на гірше?

Те покаже будуччина...

Райхенберг, 12.IV.1921.

Зміст

	Стор.
Частина I.	
1. Всеукраїнський зїзд на Полтавщині (21. — 22. мая 1917. року)	5
2. "Союз Хлеборобов Собственников"	43
3. Вибори до Полтавської Міської Думи (червень — липень 1917. р.)	71
4. Між першим і третім універсалом	11 3
Частина II.	
5. В боротьбі з "советами"	3
6. Перша московська навала	79